

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin köszöntése

Péter Katalin hetven éves. Most, amikor az egész szerkesztőség és az *Egyháztörténeti Szemle* valamennyi szerzője és olvasója nevében kívánom neki a Mindenható minden áldását és sok-sok örömet, akkor meg kell állapítanom: az első mondat abszurdum. Hogy is lehetne hetven éves az, aki fiatalabb valamennyiünknel?

Aki ismeri Péter Katalint, velem együtt tudhatja, hogy alig található nála elevenebb elme bármely korosztályban. Vele beszélgetve azt érzi az ember, hogy őt valóban érdekli mindaz, ami elhangzik. Minden dologban megtalálja az izgalmasat, a számára érdekeset, legyen az egy másik ember élete, a saját vagy mások tudománya, a művészet kérdései. Amikor más fölényesen és gúnyosan nem figyel oda, Péter Katalin akkor is meghallgat. Nincsenek arisztokratikus allűrjei, nem várja el, hogy helyette dolgozzanak. Őszinte szakmai és emberi alázat jellemzi. Ma sem untatja semmilyen kérdés, ami a szakmával kapcsolatos. Soha senkit nem láttam, aki ilyen igaz őszinteséggel tudott rácsodálkozni minden újra. Talán ez teszi olyan inspirálóvá mindenki számára, aki csak a közelébe kerül. Meg a szintén hamisíthatatlan kedves-humoros mosoly, ami egy-egy beszélgetéskor ott bujkál a tekintetében. Bár főállása az egyetem elvégzése óta a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, sok tanítványa volt és van nem csak a CEU-n vagy a Miskolci Egyetemen, ahol oktatott, hanem szerte az országban.

Péter Katalinnak nagyon fontos szerepe van az *Egyháztörténeti Szemle* létrejöttében is. Amikor egy évtizede szerkesztőtársunk, Fazekas Csaba szervezésében Miskolcon először konferenciáztak a fiatal egyháztörténészek, ő az első kérésre fantáziát látott az ötletben, és talán lelkesebb volt sok fiatalnál. Tanácsaira, segítségére akkor is számíthattunk, amikor pár év múlva a folyóirat indításának az ötletével kerestük meg. Azóta is folyton érezzük a támogatását, az érdeklődő segítségét.

Péter Katalin történészi munkájának csak egyik, de nagyon lényeges szelete az egyháztörténészi munkássága. 1995-ben megjelent *Papok és nemesek* című tanulmánykötete a történészkollégák, történészhallgatók mellett a laikus érdeklődők számára is érthető és izgalmas gyűjteménye fontos témakörök feldolgozásának. 2004-es esszékötetete pedig, aminek *A reformáció: kényszer vagy választás* címet adta, olyan jólesően ifjú szellő a régóta számos betegséggel küszködő hazai egyháztörténetírásban, olyan alapvető, programadó munka, ami megkerülhetetlen nemcsak a korszakkal foglalkozó egyháztörténész, de minden egyháztörténet-kutató számára.

Talán éppen az esszé, ez a könnyednek tűnő műfaj a legidentikusabban „Péter Katalin-os”. Úgy beszél, mintha csak mesélne, mintha semmi egetrengetőt nem mondana. De miután elmondta, muszáj újragondolni az általa érintett problémát. Az esszékötetében olyan kérdéseket tett föl, amik szerkesztőségünket is régóta foglalkoztatják. A legfiatalosabb, legaktuálisabb mégis Ő lett, akinek most a hetvenedik születésnapját ünnepezzük. A folyóiratunk jelen számából hiányzik az *E számunk szerzői* rovat, mert most egyetlen szerzőt köszöntünk: Péter Katalint.

Kedves Tanárnő, kérünk fogadd szeretettel ezt a számunkat, amiben nem mi írtunk Neked, hanem amivel megint Te ajándékozol meg minket és mindazon olvasóinkat, akik nehezen találják (vagy épp magyar fordításban nem is találják) a régebben megjelent egyháztörténeti tanulmányaidat. Isten éltesse még sokáig egészségben és örömben, adja meg, hogy a jelenléteddel, a szavaiddal, a tanácsaiddal még nagyon hosszan szembesítsd a szakmát.

A Szerkesztőség nevében:

Miskolc-Sárospatak, 2006. karácsonyán.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta

Drabik Miklós első nyilvános ténykedése az lett volna, hogy – úgy, mint Sámuel Dávidot, vagy Nátán próféta Salamont – királyságra emelje I. Rákóczi Györgyöt. Éjszakai látomásban kapott isteni parancsot: keresse fel a fejedelmet és kenje őt királlyá. A szent olajat Rákóczi táborában találja elrejtve.[1]

Drabik el is indult. Nehéz szívvel, mert nem lévén bejáratos a fejedelemhez, tartott tőle, hogy még csak kihallgatást sem lesz könnyű kapnia. A nagy feladat pedig éppenséggel elrémítette. Aggodalmi azonban alaptalanoknak bizonyultak, mert a parancsot végül is nem kellett teljesítenie. Bejutott ugyan nagy nehezen Rákóczi színe elé, de az olajat sehol nem találták. Így dolgavégezetlenül, megszégyenülten, a nem várt fordulattól döbbenetesen hagyta el a szakolcai tábort. Nem tudjuk, mi készítette Rákóczi Györgyöt arra, hogy az olajat kerestesse. Valóban engedte volna magát, vagy esetleg, ahogy a történet leírása erre utal, a fiát királlyá kenni? Vagy talán csak szabadulni akart az erőszakos prófétától? Az időrábló vita helyett választotta a meggyőzés leghatásosabb eszközét? Ha nem találják a látomásban megígért olajat, Drabik kénytelen az isteni akarat hangoztatásától elállni. És be kell látniuk a prófétai szándék esztelenségét a saját környezetéhez tartozóknak is, akik közül nem kevesen fogadták Drabikot örvendezve. Az erdélyi fejedelem magyar királyságát óhajtva szorgalmazták a próféta közvetítette isteni parancs teljesítését.

Nemrég maga Rákóczi is a magyar trón megszerzésének szándékával indult a Habsburg királyt uraló országgrészben hadjáratra, de rendkívül merészen kombináló politikusnak kellett lennie, ha a Drabik sugallta ötletet a magáévá teszi. Mert igaz ugyan, hogy a felkenetésnek közjogi következményei nem lehettek, mégis veszélyes kihívás lett volna éppen 1645 nyarán. Alighanem könnyelműség.

Szent korona – szent kenet

A fejedelem Morvaországból visszafordultában, a III. Ferdinánd ellen vezetett hadjárat lezárása után fogadta Drabikot. Másfél esztendővel ezelőtt úgy indult támadásra, hogy a Habsburg-ház trónfosztásával nemzeti királyt választó portugálokat és katalánokat állította példaként. A magyarországi Habsburg uralkodó távoli rokonaival szemben lefolyt mozgalmakra emlékeztetve szólított fegyverbe a magyar nemzeti királyság megszervezéséért. Most azonban, mikor Szakolcán a bebocsátást kieroszakoló Drabikot maga elé engedte, már lezárultak a Ferdinánddal kötött béke alkudozásai – anélkül, hogy magyar királyságnak lehetősége akár csak szóba is jött volna.

Rákócziinak területi engedményekkel és a királyi országgrészen élő protestánsok jogainak kiterjesztésével kellett megelégednie. Meg kifejezetten a családjának sikerült birtokokat szereznie. I. Rákóczi György támadása és távolról sem hosszú életű hadjárata azonban óriási vihart kavart. Közvetlen vívmányai súlyához képest aránytalan rémületet keltett az ellenfél táborában, s az itteni Habsburg uralom ideológiai alapvetésének átgondolására, újraértelmezésére készítette az uralkodóház híveit. Ahogy a magyarországi Habsburg uralom eszmei támogatását most újra felépítették, a fejedelem háborújának kortársai már nem királyságuk örökletességére hivatkoztak, nem az 1547. évi törvényre. Pázmányék még azt citálták, mert az 5. § azt a szöveget tartalmazza, hogy „az ország karai és rendei nem csak őfelségének, hanem utódainak is uralma és hatalma alá adták magukat minden időre”. Igaz, a törvénycikk tulajdonképpen azt kéri, hogy a trónörökös Magyarországon lakjék, de mivel az idézett félmondat benne olvasható, gyakran szerepelt a 16-17. század fordulóján Habsburg párton politizálók érvelésében. A század elején értelmesnek tűnő hivatkozás akusztikája azonban néhány évtized alatt megváltozott. Már Bethlen Gábor magyar királlyá választása figyelmeztetett,

valamint a mieinkkel párhuzamos csehországi események, később a Portugáliában és Katalóniában zajlott mozgalmak, végül pedig I. Rákóczi György: az öröklődés régóta „örök” törvényei megváltoztathatók, ajánlatos időt állóbb hivatkozási alapokat felkutatni.

A karok és rendek saját elhatározása helyébe így lépett Isten akarata. A magyarországi Habsburg uralom ideológusai a század közepén már az apostol-királyság gondolatának felelevenítésével, az angyalok intésére Szt. Istvánnak küldött korona körüli legendák feltámasztásával tudatosították: az ország trónján az Isten akaratából nekünk rendelt uralkodó ül. A szent koronával királlyá tett, hatalmat Istentől nyert Habsburgok uralmának propagandájával szemben hallatlanul merész a Drabik szakolcai megjelenésében felvillanó gondolat. Az apostol-királyság fikciójára építő ideológiák összefüggésében kihívás az Istentől küldött próféta kenetével megszentelt királyság ötlete. Isten felkentje, Rákóczi György az ország trónján ülő III. Ferdinánd apostol-király földöntúli hatalomtól támogatott ellentéte lett volna.

Persze, csak akkor, ha előkerül az olaj. Enélkül viszont Drabik még Istentől-küldöttségét sem tudta bizonyítani. Csüggedten tért haza.

Próféta Lehotkán

Nem kellett messzire utaznia; már több mint tizenöt esztendeje a Rákócziak lednicei uradalmához tartozó Lehotkán élt, Trencsén megyében. Alighanem közvetlenül az 1628-as császári pátens után települt ide Morvaországból, amikor a protestánsokat a cseh korona országaiból kitiltó végzés nyomán széthulló egyházak tagjai közül sokan jöttek Magyarországra.

Drabik mint a cseh testvérek egyik gyülekezetének a papja menekült, híveivel együtt érkezett, és velük telepedett le, felekezete sajátos vallási tanításai szerint szigorúan zárt közösségben. A cseh testvérek számára természetes volt az elzárkózás, otthon is kissé titokzatos együttesekben éltek. Drabik azonban – úgy látszik – másoknál nehezebben viselte az emigránsok kitzsítottsággal súlyosbított elszigeteltségét. Az állandó összezártság a többieknek sem lehetett könnyű, voltak is köztük torzsalkodások, de senki nem került annyiszor és olyan élesen konfliktusba a gyülekezettel, mint éppen ő.

Az első nagy botrány Drabik körül valószínűleg mondvacsinált ürüggyel robbant ki. Megfosztották őt papi hivatalától, méghozzá azzal az indokkal, hogy – egyházi személyhez méltatlanul – posztókereskedéssel foglalkozik. A kereskedés vádja önmagában helytálló is volt, Drabik valóban vásározott, de szinte hihetetlen, hogy pusztán emiatt került volna ilyen méltánytalan helyzetbe. A cseh testvérek között igen megbecsült papi méltóság elvesztésénél mélyebb megalázás aligha érhetne volna, pedig csak ugyanazt cselekedte, amit a lelkészársai is csináltak. Elég egy pillantás a lednicei uradalom szolgáltatásainak nyilvántartására, és kitűnik: az itt élő cseh testvér lelkészek valamennyien pénzdót fizettek. Kellett hát valamilyen kenyérkereső foglalkozást folytatniuk, hogy a pénzt előteremtsék. Posztókereskedéssel vagy mással; ha egyszer nem élvezték a magyar egyházak papjainak egyetemes adómentességét, akárhogyan is, meg kellett szerezniük az adó összegét.

Drabik körül kezdetben talán csak az irigység – mert másoknál ügyesebben kereskedett –, vagy az ellenszenv – mert a többieknél önzőbben élt a száműzetésben – kavarta a rossz hangulatot. Attól kezdve azonban, hogy prófétaként lépett fel, állandóan villongások középpontjába került. A körülötte élők nehezen fogadták el, hogy éppen azt tekintsék az isteni akarat tolmácsának, aki maga is tolmácsra szorul, akit az egyházi előljárók megfosztottak a prédikáció jogától. Drabik látomásai egy izgalmas nap éjszakáján jelentkeztek először. 1638-ban, amikor már tíz esztendeje élt száműzetésben, hazament Morvaországba eladni egy szőlőt. Érthetetlen, hogyan mert erre az útra vállalkozni, hiszen tudhatta, otthon mindenki ismeri. Elég, ha egy rosszakarójával találkozik, és a legnagyobb kellemetlenségei lehetnek. Így is történt: valaki feljelentette,

üldözőbe vették, futással mentette az életét. A végsőkig kimerülten, elkeseredetten ért vissza Lehotkára. És ekkor történt a csoda: éjszaka jelenést látott. Óriás hadak közeledését előbb északról; a másik még nagyobb sereg, keletről jött. Majd szózatot is hallott: „Elnyomóitokat elpusztítom.” Ígéretet kapott rá, hogy a vallásuk miatt száműzöttek – diadallal – visszatérhetnek hazájukba. A következő, 1643-ban történt jelenés után a látomások széles körű publikálásához legcélravezetőbb akciót választotta, hírt adott róluk Comeni–usnak.

Drabik és Comenius

A később oly nagy tudósként tisztelt pedagógus és politikus az 1640-es évek elején még csak a cseh testvérek egyházi előljárójaként volt jelentős és a tudósok – nem túlságosan széles – körében számon tartott. Ekkor még senki sem sejtette, milyen nagy hírre fog emelkedni, hogy kora legnagyobb politikusai fognak versengeni az ismeretségéért, de a Drabik számára elérhetőek között mindenképpen ő volt a legkimagaslóbb személyiség. Valamikor együtt jártak iskolába, hasonló vidéki jelentéktelenségből indultak, de mire a száműzetés keserősége rájuk szakadt, Comenius már magasra hágott az egyházi hierarchia lépcsőzetén, Drabik ellenben el sem mozdult a legalsórol.

Comenius hitte is, nem is Drabik látomásait. Drabik morvául írt szövegeit mindenestre lefordította latinra, de sürgető hívását, hogy költözzék Magyarországra, hosszú ideig elhárította. Végül mégis eljött, néhány évig Patakon lakott, de a lehotkai próféta csak nagyon sokára kapta meg tőle az igazi elégtételt. Tulajdonképpen csak 1657-ben, amikor Comenius kiadta Amszterdamban a látomások leírását, bőszes kommentárral és két másik csehországi próféta szövegeivel együtt. Ebből már ország-világ láthatta, s a tudós-politikus maga is leírta a jegyzetekben, hogy a próféta adjunktusának, segédjének tekinti magát. Ő a morvául írt szövegek fordítója, az isteni akarat terjesztője, de az igazi főszereplő Drabicius, aki közvetlenül kapja a kijelentéseket és a parancsokat, a világban viszont nehezen mozog. Ezért rendelt neki Isten segítőit Comenius személyében.

A látomások

A próféciákat nem véletlenül tárták a világ elé épp 1657-ben. Nem volt szükség a világpolitika különösebben éles szemű megfigyeléséhez, hogy azt higgyék, Drabik jóvendölései ebben az esztendőben végre megvalósulnak. A látomások pedig már régóta hitegettek.

Kezdődött I. Rákóczi Györggyel. Drabik először úgy tudta, ő lesz az Istentől küldött szabadító, aki Észak és Kelet erejét összefogva megsemmisíti Babylon – az osztrák ház – hatalmát. A fejedelem azonban, bár részt vett a harmincéves háborúban, majdnem egész Európa közös ellenségével szemben, nem válthatta be a személyéhez fűződő reményeket. Aztán a fiatal, rokonszenves Rákóczi Zsigmond következett, a kisebb fiú, akit betegség ragadott el 1652-ben anélkül, hogy jóllehet szándéka volt rá, kísérletet tehetett volna e térség sorsának megváltoztatására. Sokáig szóltak róla a Drabikot látogató mennyei ígéretek, ő volt az isteni szándékok letéteményese azelőtt, hogy bátyja, II. Rákóczi György került a jóslatok középpontjába. 1657-ben már a fiatal fejedelemben volt mindenki reménye, a Habsburgok bukásában bízóktól várták, hogy az európai protestantizmus szövetségi rendszere segítségével itteni hatalmukat megsemmisítse.

A várakozásoknak ebben a hangulatában készítette Comenius sajtó alá a Drabik próféciáit tartalmazó kötetet. Rákóczi győzelmének biztos reményében közölni akarta a világgal: ő az Istentől rendelt szabadító. II. Rákóczi György svédekkel szövetséges lengyelországi hadjárata azonban – előbb kellett volna pedig kinőnie egy egész Európát átfogónak – váratlanul nagy kudarccal, gyászos vereséggel végződött. Az Erdélyen túli Magyarország is megroppant a fejedelem mögött özönlő ellenség csapásai alatt. Hamarosan pedig meghalt most már a harmadik Rákóczi is anélkül, hogy a víziók hozzájuk fűződő ígérétei megvalósultak volna. Elpusztult Erdély,

ahonnan a szabadítást isteni biztatásra várták, Drabik hite azonban nem rendült meg. A jelenések istenébe vetett hittel hirdette a Rákócziak bukása utáni új fordulatot: a francia király, XIV. Lajos hozza a szabadulást. Ő fogja lerombolni a Habsburgok hatalmát, ő nyitja meg a visszatérés útját a száműzöttek előtt. Mikor pedig XIV. Lajos helyett I. Lipótot választották császárrá a birodalom választófejedelmei, és ezzel a francia királyhoz fűződő reményeknek végük szakadt, egyre nagyobb súllyal szerepelt a látomásokban a porta ereje. A kereszténység kebelébe térő törökök lesznek Isten akaratának végrehajtói, hangoztatta Drabik.

A víziók újabb és újabb reményeket támasztottak, a próféta hitsorosai azonban, és ő maga is, egyre nehezebb helyzetbe kerültek. A Rákóczi család tulajdonképpen mindig is elzárkózott Drabik próféciái elől. A Rákócziak alig néhányszor fogadták őt, mégis védelmet jelentettek. A Habsburg-ház hamarosan végét jövendölő látomások fennen hirdetése bőven kimerítette a felségsértés fogalmát. A királyi Magyarországon másutt, mint az erdélyi fejedelmi család birtokán aligha lehetett volna büntetlenül ilyen királygyalázó kijelentéseket tenni. Míg a familia védelmét érezték, a cseh testvér gyülekezetek tagjai nem is nyugtalankodtak túlságosan. Drabik különösen Comenius magyarországi tartózkodása alatt és utána élvezett nyugalmat; a száműzöttek első püspökévé választott politikus támogatása sokat jelentett Drabik tekintélyének. Még többet az, hogy 1654-ben papságába is visszahelyezte. Nem sokkal később jött azonban az 1657-es nagy vereség, alig valamivel a Drabik világhírét jelentő könyv megjelenése után. A gúny és az irigység megint feltámadt, s a viták tovább élesedtek 1660 után, amikor alig néhány hetes különbséggel Lorántffy Zsuzsannát is, II. Rákóczi Györgyöt is elvesztették. Maga Comenius is bizonyítékot követelt. Igazolja próféciái isteni eredetét, magyarázza meg Drabik jóslatainak állandóan ismétlődő kudarcát. Mint legfőbb egyházi előljáró, vizsgálatot indított. Személyes követéssel szörnyűséges esküszöveget küldött: a próféta esküdjön meg a jelenések valódiságáról. És ha megteszi, béküljön ki a gyülekezet tagjaival, legyen vége az állandóvá váló belső villongásnak, gyalázkodásnak. Drabik a félelmetes esküt el is mondta, sőt megtoldotta; olyan borzalmasan pokoli büntetéseket imádkozott magára, hogy a jelenlevők borzongva takarták el a szemüket, arcukat.

Drabik ekkor is, s ezután is, hosszú ideig kitarzott Istentől nyert prófétaasága mellett. Látomásai valódiságában benne is felmerültek ugyan néha kételyek, de miután – akár a bibliai próféták – bizonyosságot kért és kapott a jelenések istenétől, akárhogyan alakult is a körülötte élők hangulata, szilárd maradt elhivatottsága tudatában. Az európai politikai helyzet változásai még számos alkalommal felvetették jóslatai aktualitását, szövegüknek mind több kiadása került forgalomba; és mind többen vitatkoztak a látomások eredetéről, a Drabiknak jutott isteni kegyelemről, vagy az álpróféta szélhámosságáról. A lehotkai pap hírért megismerték Angliában és Törökországban; Amszterdamból száz birodalmi tallérnyi évjáradékot húzott, az angol királytól és XIV. Lajostól is kapott pénzadományokat.

Drabik vérpadon

Úgy látszik azonban, sem a világhír, sem a viszonylag biztos megélhetés nem lendítette ki Drabik életét megszokott kerékvágásából. 1628-ban költözött Lehotkára, és több mint harminc esztendővel később is a lednicei uradalomban keresték, ott is találták meg, amikor 1671-ben a Wesselényi-féle rendi mozgalom megtorlására kiküldött bíróság elé állítandó, elfogták. Innen vitték Pozsonyba, ahol alig egy hónap alatt folytatták le halálos ítélethez vezető perét. A végén néhány nap alatt arra is rávették az ekkor már több mint nyolcvan éves szerencsétlen öregembert, hogy kijelentse: „tisza dühből és gonoszságból” jövendölt a „szentemlékezetű II. Ferdinánd és utódai ellen”.

Nyomasztó végiggondolni az aggastyán Drabik utolsó napjait. Katonák vitték a bíróság elé, ahol hosszú vallatások alatt is kitarzott: mindent isteni sugallatra mondott. Hamar megszületett a halálos ítélet, de nem közölték vele, mert I. Lipót ragaszkodott hozzá, hogy halála előtt katolizáljon. Csalárd módon azt ígérték az öreg, beteg embernek, szabadon bocsátják, ha katolikusként jelenti ki magát. Hosszú ideig még erre sem tört meg, végül egy morvául tudó jezsuita rábeszélésére volt hajlandó a szabadulás reményében katolizálni. A

visszavonó iratot diktálni akarták neki, de ekkor már nem volt ereje írni, csak az aláírását tette rá tanúk előtt. Ezután nagy nyugalom szállta meg; hazafelé készülődött, alig tudták fogságában magára hagyni. Pálinkával tartották benne a lelket, de mivel féltek a testileg, idegileg összetört öregember váratlan halálától, egy nappal előrehozták az ítélet végrehajtását.

Amikor a vérpadra indították, Drabik azt hitte, a népnek akarják, mint megtért bűnöst, szabadon bocsátása előtt, megmutatni. Csak a hóhér láttán értette meg, hogy utolsó útján van. Alig tudták a halálba vezető lépcsőkön felvonszolni.

A próféciák eredete

Az irodalom sokat foglalkozott Drabik vénségében hitehagyással végződött tragikus életével.[2] Kvacsula János már a múlt század végén megállapította, hogy próféciáinak megjelenése, óriási elterjedése és hatásuk e háborús korszak jellegzetes terméke. Az egész Európát pusztító harmincéves háború, majd a rákövetkező esztendőк szenvedései, a hazájukból elűzöttek reményei táplálták az isteni hatalom evilági győzelmének várását, e korszak chiliasztikus váradalmakkal teli hangulatát.

Az újabb irodalom viszonylag kevés figyelmet szentelt neki, s ha mégis, azt vizsgálta, milyen hatással voltak próféciái a Rákócziakra, mennyiben erősítették nemzeti és vallási hivatásuk tudatosodását. Mennyire hittek a Rákócziak és környezetük ezeknek a jóslatoknak isteni eredetében. Sokat foglalkoztak Comenius és Drabik viszonyával is. Látomásaival kapcsolatban azonban soha nem vetették fel a legfontosabb kérdést, mégpedig azt: vajon honnan származtak, tartalmuk miből adódott. Miért éppen azt a parancsot kapta, hogy kenje királlyá I. Rákóczi Györgyöt?

Kortársai közül ugyan sokan tartották szélhámosnak, de a róla szóló tudományos irodalomban a szélhámoság-magyarázat soha nem szerepelt. Drabik személyiségének értékelésében Kvacsula adta meg az alaphangot, aki szerint nem volt szándékos ámító. A próféta életének és tevékenységének legalaposabb ismerője aprólékos elemzések nyomán arra az eredményre jutott, hogy víziói valóban voltak, és ezeket jóhiszeműen gondolta isteni eredetűnek. Tovább azonban senki sem lépett, senki sem vizsgálta a víziók valóságos eredetét. Mivel nem kerestek magyarazatot arra, hogy miért észlelt valaki évtizedeken keresztül azonos témakörben jelentkező látomásokat, senki sem közeledett rejtélyéhez a próféta'ság titkát boncoló érdeklődéssel.

Induljunk ki abból, ami már néhány kortársában is felmerült, akik próféta'ságát egyfajta elmebetegség megnyilvánulásának tartották. (A pozsonyi bíróság kérte is orvosok szakértői véleményét, de a háromtagú orvosi bizottság a vádlottat normálisnak találta.) A neurológia a látomásokat hallucinációknak nevezi, de megkülönböztetett látási, hallási és taktilis hallucinációkat. Ezek megjelenésükben nem különíthetők el egymástól pontosan. Drabiknál is megvolt egyrészt a látási hallucinációk jelenetszerűsége, de ez gyakran fonódott össze hallásiakkal, amikor Isten hangját is hallotta. Egy esetben taktilis hallucinációja is volt: erős ütést érzett a homlokán, nyoma még reggel is látszott. A felesége vette észre. Téves eszméi, a hallucinációk feltehetőleg hisztériás eredetűek voltak, mert azoknál mondják szembetűnőnek a vágyteljesítő jelleget. És ez Drabiknál nyilvánvaló: látomásai a Habsburg-ház bukása és a protestantizmus régi fényének visszaállítása, a hazatérés reményei körül forogtak. Orvos biztosan ki tudná hámozni Drabik életének meglehetősen bőségesben fennmaradt tényeiből és hallucinációi gondosan feljegyzett lefolyásából betegsége körültekintő diagnózisát. A történésznek azonban a hallucinációk ténye önmagában is sokat elárul. A hallucinációk ugyanis akaratilag befolyásolhatatlanok, tartalmuk a beteg szándékától függetlenül, mindennapi beszédtemáiból, gondolataiból alakul.

Ha tehát Drabikot zárt rendszert alkotó téves eszmékkel, hallucinációkkal diagnosztizálható betegek tekintjük, a környezetére terelődik a figyelem. Nem az tűnik elsőrendűen fontosnak, hogy a többnyire nagyon is racionális megfontolások szerint politizáló Rákócziak nemzeti hivatástudatára milyen hatással volt, nem is XIV. Lajos reakciója az ő személyéről szóló jóslatok olvastán, vagy a török nagyvezérnek a mohamedánok kereszténységre térését jövendőllő látomások feletti haragja. Azt kell megvizsgálnunk, hogy a lehotkai próféta hallucinációi az ország eldugott sarkában hogyan telítődtek politikai kombinációkkal; nappalainak társasága, beszélgető partnerei, az ő gondolatait alakító kerülnék az érdeklődés középpontjába.

A hatalomtól távol élők reményei

Kézenfekvő lenne az a feltételezés, hogy a Rákócziak birtokán élő Drabikhoz a fejedelmi família embereitől jutottak a betegsége mechanizmusa szerint látomásokká alakuló értesülések. Valóban, adódhattak, mint ahogyan voltak is kapcsolatai az uradalmi ügyeket intézőkkel. Ismerte őket: nem egy közülük a jelenésekben is szerepelt, esetleg feladatot kapott az isteni akarat végrehajtásában. A próféta feljegyzéseiből azonban kiderül, hogy nem egyszer meghökkentette a Rákócziakhoz közel álló támogatóit is.

A legfeltűnőbb eset Rákóczi Zsigmonddal kapcsolatban történt. A fiatal herceg, I. Rákóczi György kedvence és királyságbeli hadjáratának egyik katonai vezére az 1649-es országgyűlés táján alakított ki önálló politikai elképzeléseket. Külpolitikájában a birodalom császár-ellenes erői irányában tájékozódott, Magyarországon pedig a vezető arisztokrata politikusokkal keresett szövetséget. Terve szerint, valahogy úgy, mint Bethlen Gábor idején, a Habsburgok országaiban élő elégedetlenek közös „rebellió”-jával indult volna hadjárat az „osztrák iga” lerázására. Rákóczi Zsigmond szándékai azonban éppen csak találkozhattak a magyarországiakéval, megvalósításuk felé talán még az első közös lépéseket sem teheték, amikor a betegség 1652. február 4-én elragadta.

Drabik próféciáiban Zsigmond 1650 végén jelent meg mint Istentől rendelt szabadító. Ez a tény önmagában, ha a hallucinációk tartalmát racionális eredetűnek tekintjük, természetes, hiszen a valóságban is ő volt az öreg fejedelem halála után körülbelül három éven át a magyarországi politikai kombinációk központi alakja. Bátyja, II. Rákóczi György csak az erdélyi fejedelemségben követte az apjukat, a Habsburgok ellen politizáló reményei azonban, hiába voltak nagyobb hatalom tényleges eszközei az ő kezén, egyelőre nem feléje fordultak. II. Rákóczi György csak Zsigmond után következett, a valóságban éppen úgy, mint Drabik látomásaiban.

Váltásukban azonban furcsa zavar támadt: Zsigmond egy ideig még halála után is megtartotta helyét a víziókban. Ha Drabik a fejedelmi családhoz közel állóktól nyerte volna a nagypolitikáról szóló értesüléseit, tudnia kellett volna Zsigmond haláláról. Nem terjeszti éppen a mélységes gyász napjaiban a fiatalabb Rákóczi királyságát ígérő jelenése jövendölését. A hallucinációk természete megengedi ugyan a víziók ilyen késlekedő tévedését, Drabik egészségi állapota azonban nem feltételez ekkora melléfogást. Úgy látszik tehát, hogy másokkal szokott a Habsburg-ház hatalmának hamarosan bekövetkező összeomlásáról, az erdélyi fejedelmi család isteni hivatásáról beszélgetni. Partnerei közül első helyre a gyülekezet tagjai kíváncsognak, akik között, igaz, kicsit kitaszítottan, a furcsák megbélyegzettségével, napjai jelentős részét leélte. Akármilyen különöncnek, isteni megszállottságában félelmetesnek, vagy talán megmosolyogtatónak tartották is azonban, egy Lehotka-méretű faluban nem kerülhették el. Nem is valószínű egyébként, hogy sokan távol akarták volna tartani magukat Drabiktól, hiszen szükségük volt rá.

A cseh testvér-gyülekezetet itt a lednicei uradalomban is, másutt is, mint iparosokat telepítették. Otthon is ilyen tevékenységet folytattak, és mivel felekezetük tanításai szerint a kötelességteljesítésre koncentrált szigorú életmódjuk volt, közismerten kiváló termékeket állítottak elő. A földesurak a költséges és a háborúk viszonyai között bizonytalan importot takarították meg a befogadásukkal. A vallásuk miatt száműzöttek így jó

néhány nagyon is evilági gazdagodásra törekvő uradalom gazdálkodását változtatták meg a túlvilágra tekintő szorgalmasságukkal. A lehotkaiak posztót termeltek, közepesen durva, a mezővárosi polgárság köreiben közkedvelt anyagot állítottak elő. Ebből a településkor kötött szerződésben meghatározott mennyiséget kellett az urasági szervekhez beszállítani, a többit szabadon értékesíthették. És nyilván tették is, ha volt, aki a vásárlás nem kevésbé kockázatos feladatára vállalkozott.

Nem ismerjük a cseh testvér iparosok gazdasági tevékenységének technikai részleteit, fogalmunk sincsen róla, hogy kereskedők hogyan jártak el. Vajon megbízottak voltak-e vagy a termékeket társaiktól felvásárolva a haszonnal szabadon rendelkeztek. Közösségi életmódjuk ismeretében az első lehetőség látszik valószínűnek; alighanem a többiek bizalmának letéteményeseiként utaztak a kereskedők, és utólag számoltak el a portéka árával. Talán ezért is került Drabik a közösség termékeinek eladói közé: mint papot megbízhatónak tartották.

Rejtély, miért robbant ki mégis botrány a kereskedése körül. Tény azonban, hogy haszonnal tevékenykedett. Halálakor mindenesetre készpénz vagyona és nem értéktelen szőlői is voltak. Mikor pedig egy időben foglalkozott kereskedelme feladásának a gondolatával, hamar ellenkezőleg döntött. Nyilván érdemesnek látta folytatni, és ha így volt, botrányai után is rábízta magukat a többiek. Az áruikat értékesíteni kívánó falusi iparosok nem zárkóztak el Drabiktól, akárhogyan alakultak is a gyülekezethez fűződő hivatalos kapcsolatai.

Velük érintkezett és azokkal, akikhez az áruikat eljuttatta. Nem tudjuk ugyan pontosan, hogy ezek kik voltak, milyen vidékek lakói, mert Drabik kereskedői tevékenységének földrajzi határai ismeretlenek, következtetni lehet viszont a társadalmiakra. Nem tudjuk, mekkora távolságokat járt be, milyen messzire vitte társai termékeit, de az biztos, hogy a mezővárosi polgárság és a falusi gazdag parasztek körén túl nem jutott. A közepes durvaságú morva posztókat ezek a rétegek hordták; ők kereshették a menekültek termékeit és Drabikot, aki a jó minőségű árut szállította.

A próféta mindennapjai a morva posztók előállítói és vásárlói között teltek. Falusi iparosokkal beszélgetett otthon és mezővárosi polgárokkal, gazdag paraszttal, ha kenyérkereső foglalkozása után járt. Velük, a feudális társadalomnak nem egészen a perifériáján élőkkel vitatta meg a hozzájuk szivárgó híreket. A vásárok kocsmáiban szövögetett politikai kombinációkat, ott tárgyalhatott az ismertebb politikusok akcióiban sejtett lehetőségekről. A mezővárosok sokadalmaiban nyüzsgőkkel cserélt információkat, velük latolgathatta, mikor változik már a világ.

Nem lehet – természetesen – azt állítani, hogy a víziók torzítatlanul tükrözték Drabik és közelebbi, távolabbi környezete politizáló eszmecseréit, de a hallucinációkban bonyolult kombinációvá keveredett információk eredeti állapota talán visszaállítható. Ha ez sikerül, Drabik mennyei jelenéseiből evilági ismeretei, ezek nyomán pedig a vele érintkezők politikai tájékozottságának körvonalai tűnnek elő.

Megjelent: *Világosság*, 1977. 1. sz. 36-41. p.

Jegyzetek

[1] A látomások leírása többször is megjelent: *Lux in tenebris*. [Amsterdam], 1657.; *Historia revelationum...* Amsterdam, 1659.; *Lux e tenebris...* Leyden, 1665.

[2] Pauler Gyula: Drabik, egy magyar próféta. In: *Vasárnapi Újság*, 1875.; Kvacala János: Egy álpróféta a XVII-ik században. In: *Századok*, 1889. 745-766. p.; Uő: A XVII. századi chiliasmus történetéhez. In: *Protestáns Szemle*, 1890.; Iványi Endre: Comenius és a chiliasmus. In: *A Szolnoki*

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_002.htm

Gimnázium évkönyve, 1902-1903.; Szimonidesz Lajos: Drabik Miklós próféciái és egy magyar-latin kiadású részletük In: *Magyar Könyvszemle*, 1942. 2. sz. 176-181. p. Életének régóta ismert adatait kiegészítettem az Osztrák Staatsarchiv: Ungarn, Fsz. 294. sz. állagban található anyaggal.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam

2. szám

A. D.
MMVI

Péter Katalin:

Comenius magyarországi elképzeléseiről. A *Sermo secretus* és a *Gentis felicitas*

1651. június 26-án Rákóczi Zsigmond feleségül vette Pfalzi Henriettát. A vőlegény az Erdélyben éppen uralkodó fejedelmi család tagja, II. Rákóczi György fejedelem fivére, a menyasszony I. Jakab angol király unokája és a cseh felkelésben királlyá választott, majd elűzött Pfalzi V. Frigyes választófejedelem lánya. Az esketést a kor egyik legismertebb személyisége, Johannes Amos Comenius végezte, a cseh emigráns, aki ekkor már nyolc hónapja Sárospatakon élt. Még a lakodalmi ünnepségek szervezése idején megfogalmazta később világhírűvé vált iratait a házassághoz fűződő reményeiről. Ezek *Sermo secretus*, illetve *Sermo secretior* címmel együtt szoktak megjelenni.[1]

A szakirodalom igen sokat foglalkozott már az iratpárral, egy körülmény azonban meglehetősen háttérbe szorult. Az nevezetesen, hogy a Rákóczi Zsigmondék házasságára fogalmazott irat kísértetiesen hasonlít Comenius egy másik munkájához. A szerkezetükben és a stílusukban nincs ugyan rokonság, mégsem igényel különös elemzést a felismerés: a *Sermo secretus* tartalma kicsit elváltoztatott tükörképe az Angliában írt *Via lucis*[2] mondanivalójának.[3] Ezt Comenius 1641-ben fogalmazta.

Mindkettő abból az alaphelyzetből indul, hogy új kor küszöbére érkeztünk, a század vajúadásában lehetünk Isten munkájának segítői. A pánszófia eláradásával teljesedik ki a fény, amelyet egy titkos szövetség, a hősök gyülekezete, vagy a világosság társasága hord szét, és ezzel megreformálja, boldoggá teszi az emberiséget. Mindkét irat közvetlen célja rábeszélni a titkos társaság megalapítására.

Eltérések természetesen vannak. A *Via lucis*, lévén sokkal terjedelmesebb, a pánszófia magyarázatában is lényegesen részletesebb. Alapvető különbség azonban a változások várható körülményeinek az ábrázolása: a *Via lucis* békés átalakulásra számít, a fény mintegy természetes kiáradására, míg a *Sermo secretus*-ból nem hiányoznak a jövőendő fegyveres harcra vonatkozó utalások. A kardnak azonban ez sem tulajdonít nagy jelentőséget. A győzelem magától értetődő, mert az idő alkalmas rá. „Non autem difficile esse potest decutere de arbore fructum, quem a sole satis excoctum tempus ipsum urget et decidere cogit. Nec magno nimis robore ad Bestiam per se languentem et moribundam penitus conficiendam opus est: qualem Apocalypticam illam, antehac saevientem, intueri fides cogit.”[4] A *Sermo secretus* harciasabb alaphangja mellett szembetűnő különbség még: ez nyíltan utal a rózsakeresztességre.[5] míg a *Via lucis*, jóllehet a reminiscenciái félreérthetetlenek, nem utal egyenesen erre az előzményre.

A Zsigmond házasságán töprengve Comenius talán azért írta le a rózsakeresztés alluziót, mert a *Sermo secretus*-t valóban titkosnak szánta. Így olvasható mindenestre: „Quae ipsa connubialis solemnitas occasionem dabit congressui heroum... qui Sectam Heroicam, Mundi reformatricem et beatricem et Jesuitiperdam (ut illa annis abhinc 32 votis designata et consiliis delineata est) constituere, imo et inchoare ac fundare Tuis sub auspiciis poterunt.”[6]

A harciasabb hang és a *Sermo secretus* nyílt rózsakeresztessége valószínűleg összefügg. Bizonyos értelemben együtt jelentik a visszatérést a pfalzi választófejedelem házassága körül annak idején kialakult reményekhez. Akkor, az 1610-es években, az V. Frigyes személyéhez kapcsolódó rózsakeresztesség Európa protestáns hatalmainak összefogásától várta a Habsburgokban megtestesült katolicizmus bukását. Az emberiség egyetemes békéjét és bölcsességgel megnyilvánuló boldogságát.

A *Via lucis* és a *Sermo secretus* alapvető hasonlóságából, illetve felületi különbözőségeikből két következtetés adódik. Az első: Comeniust az 1651-es erdélyi, magyarországi viszonyok az 1641-es angliai szellemi légkörre emlékeztetik. A két helyzettől gyakorlatilag azonos következményeket vár. A második következtetés az

elsőhöz csak részben kapcsolódik. Eszerint Comenius előtt Zsigmond és Henrietta házassága Stuart Erzsébet és a pfalzi választófejedelem nagy várakozásokkal körülvelt esküvőjét idézi fel. Zsigmondék kapcsolata éppen úgy a politikai és szellemi változások ígérését hordozza, ahogyan annak idején az évszázad esküvője ilyen reményeket ébresztett.

Ezeknek a meggondolásoknak a kiinduló pontja természetesen közismert. Ha a Henrietta szülei házasságára való utalást nem tartják is számon, mindenki tudja, hogy Comenius rózsakeresztes, vagy kiliasztikus ábrándokat kergetve nagy Habsburg-ellenes vállalkozást várt Rákóczi Zsigmondtól. Igaz, az irodalom ezt a tényt nem mindig említi, hiszen általában magyarázgatásra szoruló eltévelyedésnek tartják. Bár csak kevesen jutottak odáig, mint a rózsakeresztes-monográfus Peuckert, aki kevés megértéssel, de annál nagyobb felháborodással írt a Zsigmond személyéhez kapcsolódó, szerinte gyermekded tervekről, amikben Comenius, akárcsak Ikarusz, a mélybe zuhant.[7]

Csak egy dolog nem jutott a komeniológusok eszébe. Nem vizsgálták meg a várakozásokban főszereplő Rákóczi Zsigmond személyét és körülményeit. Nem nézték meg soha, valóban képtelenség volt-e benne és az ő várható akcióiban reménykedni. Holott, ha megteszik, kiderült volna: Comenius nem egy világtól elfordult nagy magányost – Zsigmondot korábban így jellemezték – beszélt rá Habsburg-ellenes vállalkozásra, hanem a kor egyik legkonceptiózusabb politikusa mellé szegődött.[8]

Rákóczi Zsigmondnál az a legfeltűnőbb, hogy rendkívül rokonszenves. Nagyon vonzó, mert csillogó egyéniség. Lényében ugyanis a mély és őszinte hit erős realitás érzékkel, jó megfigyelőképességgel és e tulajdonságaiból fakadó szkepszissel, sőt jó emberismerete miatt a világi dolgokban cinizmussal egyesül. Hallatlanul merész és hagyományokat könnyedén átlépő politikus. Nem sokkal az esküvő előtt adta beszédes bizonyítékát machiavellisztikus politikai érzékének. Akkor, amikor az 1649-es országgyűlésen családja követeinek a nádorválasztásnál a protestáns jelöltekkel szemben a katolikus gróf Pálffy Pál támogatására adott parancsot. E gesztus már-már képtelen voltát megfelelően érzékelteti Zsigmond apjának, I. Rákóczi György fejedelemnek a felidézése, aki a protestáns Habsburg-ellenes hatalmak szövetségeseként vett részt a harmincéves háborúban.

Rákóczi Zsigmond azonban éppen apja harcai során ébredt rá: a magyarországi politikai vezetés a protestáns vallásszabadság jelszavaival már nem mozgósítható, mert a tagjai jórészt katolizáltak. E felismerés jegyében állította családi követeit a katolikus nádorjelölt mellé. És ennek következtében határozta el, hogy a Habsburg király ellen tervezett hadjáratát nem köti össze a vallásszabadság ügyével. Bátyjának, a fejedelemnek írta meg legvilágosabban: ha egyszer az „ausztriai jugumot” sikerül a magyarok nyakából kivetni, a relígióval azt tehetik, amit akarnak.

Ezt a vallási viták félretételére építő Habsburg-ellenes vállalkozást Zsigmond a legbefolyásosabb magyarországi arisztokrata politikai csoportosulással szövetségben és az uralkodóház nyugati ellenségeinek támogatásával kívánta megvalósítani. A párttal az új katolikus nádor révén voltak meg a kapcsolatai. A külföldhöz Bethlen Gábor rokonain keresztül keresett összeköttetést. Egy követséget 1649-ben küldött Berlinbe. Hivatalosan mesteremberekért mentek, a valóságban menyasszonyt kellett keresniük Zsigmondnak. Valószínűleg a Brandenburgi választófejedelem anyja vetette fel az ötletet: adják hozzá Henriettát.

Az özvegy el is hozatta magához az unokahúgát és nála folytak a tárgyalások az „erdélyi házasság”-ról. Szinte férjfogásnak ható gyorsasággal fogadták be Zsigmondot az új rokonok. A herceg egyetlen életrajzírója szerint azért alakult így a helyzet, mert a volt cseh király elszegényedett famíliája örült a gazdag kérőnek.[9] Valószínűbb azonban: a vesztfáliai béke után oly bizonytalan nemzetközi viszonyok adják a magyarázatot. Senki nem tudhatta, mi lesz a császár következő gesztusa. Nem lehetett arra számítani, hogy az osztrák Habsburgok, akiknek a háborúba lépése a spanyol ág támogatására, vagy saját érdekeik miatt, akár a francia–spanyol konfliktusban, akár a Baltikum körül zajló ellentétekben, vagy esetleg a török ellen készülő nemzetközi szövetség oldalán elképzelhető lett volna, most hosszú ideig mindenünnen távortartják magukat.

Ilyen bizonytalan körülmények között az osztrák ház háta mögött élő és a harmincéves háborúban volt szövetségesüket, Bethlen Gábort idéző Rákóczi Zsigmond meggyerése felbecsülhetetlen nyereségnek tűnhetett. Különösen becses azért, mert köztudomás szerint a svéd udvarhoz is vannak szálai. Henrietta egész Nyugat-Európát behálózó rokonságának a Brandenburg-Poroszsország körül egyesült csoportja kötötte le magának Zsigmondot, mielőtt a velük Krisztina királynő támogatásában immár ellenségesen szembenálló másik társasághoz csatlakozhatnék.

Ezek a nemzetközi politikában folyt manőverek, valamint Zsigmondnak a magyar arisztokrácia meggyerésére irányuló törekvései igen reális tartalommal telítik Comenius sokszor kárhoztatott elképzeléseit. Azért jött Magyarországra, mert sok szálon jutott el hozzá a hír: Rákóczi Zsigmond körül nagy tervek alakulnak. Bizonyosan állítható: a nagy tudós és politikus nem volt ábrándokat kergető fantaszta, amikor Magyarországra jött.

Azt viszont csak sejteni lehet, hogy ezek a nagyon is kézzelfogható politikai elképzelések miért és hogyan kapcsolódtak össze rózsakeresztes nosztalgiával. Talán Rákóczi Zsigmond személye sugallta ezt a hangulatot.^[10] E sejtéssel kapcsolatban utalok egy iskolai színjátékra Zsigmond haláláról.^[11] Borsáti Ferenc írta, Comenius volt sárospataki tanítványa. A kétnyelvű kiadás latin ajánlása szerint a herceg anyja, Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony rózsás fényű Pleiasz, aki tüzes fényével ragyogta körül az iszonyú hullámok között hanyódot szerző hajóját. A verses műben aztán Astraea is szerepel, de nyilván nem Erzsébet királynőre utalóan, mert Borsáti azért nem tételezhette fel, hogy a néhai angol királynő Zsigmondot sirassa. Maga a herceg menyeyi szerelemtől halt meg. Véréből szép rózsafa fakad. Ennek bársony színű virágai rubinként tündöklenek. Itt a rózsakeresztes allúziók, ha azok egyáltalán, megszakadnak, mert Zsigmond lelke – kicsit zavaros körülmények között – liliummá változik.

Valamivel szilárdabb alapon mozog az ember, ha a Rákóczi Zsigmond körül volt hangulat felderítésében a műveltsége után nyomoz. Fennmaradt ugyanis a család könyvtárának a jegyzéke éppen abból az időből, amikor az ő kezelésében volt.^[12] Azt lehetne hinni, az anyag provinciális összetételű, hiszen ritka itthon ülő család gyűjtötte össze. Legjobb tudomásunk szerint sem Zsigmond apja, sem a nagyapja, de ő maga sem élt soha a művészetek és a tudomány valamelyik központjában. Érdekes azonban: a könyvtár ennek a körülménynek semmi nyomát nem mutatja. A könyvanyag nagy szellemi nyíltságot, széleskörű érdeklődést tükröz.

Az állományban túlteng persze a teológia, de ez a gyűjtemény sem egyoldalú. Már a Bibliák között feltűnik egy héber kiadású, a kifejezetten teológiai munkák pedig egyenesen belső elfogulatlanságról vallanak. Mert a protestáns egyházi írók művei katolikus, sőt, jezsuita írásokkal együtt vannak jelen. A világi tárgyú nyomtatványok gyűjteménye pedig már bonyolultan összetett. Itt vannak a korban természetesen, a soha ki nem mozduló Rákócziak családjában azonban meglepően nagy számban térképek Európa minden részéről, de Amerikáról is. Elsősorban a híres de Bry kiadások. A történelem és az ókori klasszikusok standard és Magyarországon minden könyvtárban megtalálható művei mellett speciális érdeklődésről vallanak a svájci függetlenségi harcról szóló leírások és a közel egykorú angliai eseményekre vonatkozó munkák. A nagyobb részük röpirat. Fokozott figyelmet mégis a hermetikus, okkult, kabbalisztikus írók és a modern természettudomány, vagy természetfilozófia műveinek érdekes együttese érdemel. Megvan a gyűjteményben a hermetikus könyvek könyve, az isteni Pimander vagy Hermes Trismaegistus gigantikus kölni kiadása. A sokat olvasott okkultok, Cornelius Agrippa és Porta. A keresztény kabbala első úttörője, Pico della Mirandola. És mellette Campanella több munkája. De itt van Galenus, aztán a másik oldal: Francis Bacon és Bodinus.

Tulajdonképpen nem lenne szabad Zsigmond könyvtárának alapos és teljes feldolgozása előtt bármilyen okoskodást is folytatni.^[13] Mégis: kétségtelen, hogy a pusztá áttekintés felidézi annak a műveltségnek a képét, amit Frances A. Yates szellemes leleményével rózsakeresztes felvilágosodásnak kell nevezni.^[14]

A világ megismerésére irányuló igyekezet ilyen összetételben válogatott eszköztára a század közepén természetesen már nem kifejezetten újszerű. Rákóczi Zsigmond lelelkesebb rajongója sem tagadhatja, hogy a tudományos forradalom hazájává vált Angliában ez a műveltségtípus sokkal korábban jellegzetes. Még tőlünk nem messze, Ausztriában is II. Rudolfnál, tehát Rákóczi Zsigmond nagyapja kortársánál lehetett számba venni.[15] Ilyen elmaradások azonban a mi viszonyaink között megszokottak. Körülbelül ennyi az átlag: az első barokk templom, az il Gesu mását is fél évszázaddal a rómainak a tervezése után kezdték el építeni Nagyszombatban.

A tudomány forradalmian új eredményeinek befogadására éppen felkészült műveltséget Comenius ezek szerint az erdélyi fejedelmi család egyik nagyon rokonszenves tagjában ismerte meg. Maga a szellemiség azonban, a természet titkainak feltárására törő kíváncsiság, az új ismeretek befogadására kész nyíltság, nem egyszerűen Rákóczi Zsigmond vonzó tulajdonsága. Inkább úgy tűnik, mintha az egész erdélyi társadalmat betöltené.

Jelenlétét nyilván rendszeres kutatások után is nehéz lesz racionálisan kimutatni. Szinte megfoghatatlan ez a szellemi nyíltság, hiszen az uralkodói és műveltségi elitől távol élők között maradandó nyomai nem igen lehettek. Én mégis e szellemiség megnyilvánulásának tekinteném a 17. századi Erdélyt elárasztó nagy tanulási lázat. És ebben az összefüggésben nem is elsősorban a külföldre járók teljesítményével kell számolni. Bár a nagy egyetemek látogatásától a kor minden politikai megrázkódtatása sem tudta távortartani az erdélyieket.[16] A tudás után indult utazás azonban nem lehetett, nem volt tömegjelenség. Természetesen csak a szellemileg legkiválóbbakat vonzotta.

A tömeg az itthoni iskolákat árasztotta el. E tény, a társadalom alacsonyabb rendűjeinek az iskolákba törekvése arányaival a kortársakat is elképesztette. Megjelent Erdélyben egy sokkal korábbi angol aggodalom: a nemtelenek kiszorítják a nemeseket az iskolákból. Apáczai Csere János, maga is jobbágyfi, fogalmazta meg: „ezeknek száma oly nagy, hogy az iskolák összes tanulóházait, szószékeit és padjait bőven megtöltik, a szabad és nemes szülék fiai ... az iskolákból majdnem egészen kiszorítva” – voltak.[17] Apáczai nálunk végső instancia iskolai, tanulási ügyekben. Ha bizonyos fokig kételkedem is benne, hogy a 17. századi Erdély jobbágyai a nemesek műveltségi privilégiumait valóban veszélyeztették, az iskolákban feltűnő nagy számukat elhihetőnek tartom. De az alacsony társadalmi rangúaknak a műveltség utáni vágyáról, a természet titkait kutató érdeklődésükről még inkább meggyőznek a szombatosok gyülekezeti énekei.

A szombatos énekeket többnyire titokban másolták már akkor, amikor ez a sztoicizmus furcsa megjelenési formájaként kialakult vallásosság – a 17. század elején – a magas szellemi és társadalmi rangúak körén túllépve népi vallásossággá vált.[18] A század elejétől már törvények tiltották a gyakorlását, 1638-ban az inkvizíció kegyetlenségével vetekedő kiirtási kísérleten is átesett. A zsidók felekezete mégis szívósan élt Erdélyben. A föld alá szorított kénytelenségben alkalmazkodott a hívek igényeihez, hiszen a hivatalos egyházak megtartó eszközeivel nem rendelkezett. Azt hiszem, ez lehetett az oka annak, hogy a népművelést, a mindennapok ügyeiben való tájékoztatást a szombatosok részévé tették az istentiszteletnek. A gyülekezeti énekekbe foglalták.

Mert minek tekinthető, ha nem népművelésnek, ha falusi gyülekezetek a természet jelenségeibe rejtett törvény hatalmáról énekelnek? A költői panteizmus nyugalmával hirdetik az emberi biztonságot? „Útját minden teremtett állat tartja ... Oly nagy, vagy kis féreg nincs e világban, Ki ő célját áthágná valaha. Szél, felhő, zápor, jég, hó, villám, dara, Tavasz, nyár, ősz, tél marad határában” – énekelték titokban sokhelyütt.[19] A szombatos énekek világképe ptolemaioszi: Isten „a földet közepén felfüggesztette” – állítja az egyik. S még vitatkozik is: „emberség annak oka, Hogy erőtlen szemfény nem úgy láthatja”, ahogyan a valóságban az „egek” a föld körül forognak.[20] Igaz, Kopernikusszal ellenkezik. De nem osztottak-e a szombatosok sok lángelme-kortárs felfogásában?

A lényeges azonban a rózsakeresztes felvilágosodás legfelsőbb szellemi szintjein is tulajdonképpen nem a válasz, hanem maga a kérdés volt. Mennyivel nagyobb teljesítmény viszont ezek iránt a kérdések iránt a műveltség alacsonyabb szintjén érdeklődni. Már-már gyötrő szellemi kíváncsiság készíthet csak valakit, hogy a testi gyötrelem kockázatát vállalva – hiszen a szombatosok tiltott vallást gyakorolva jöttek össze a gyülekezetekben – foglalkozzék velük. Tovább menve: valószínűleg az egész társadalom művelődési igényeit minősíti az, ha egyes csoportjai istentisztelet keretében a kor legnagyobb elméit foglalkoztató tudományos problémákról énekelnek.

Végül is világos: Erdély műveltségében a 17. század közepén valóban sok elem emlékeztet a tudományos forradalom kitörését közvetlenül megelőző szellemi állapotok összetevőire. Comeniusnak az évszázad esküvőjét, illetve az 1641-es Angliát idéző célzásai mintha indokoltak lennének. Innen a továbbgondolás két iránya adódna. Lehetne a hasonlóságok keresését folytatni, és bizonygatni, hogy Erdély 17. századi műveltsége valóban diadalmas magasságokba szökött. Vagy megvizsgálni az igazságot: miért nem válhatott Erdély a művelődésben vezető, vagy legalábbis élenjáró országok csoportjának a tagjává. Comenius itteni működése ezt az utóbbi lehetőséget kínálja, mert a kérdést ő is feltette magának.

A *Gentis felicitas*-ban, ebben a II. Rákóczi Györgyhöz intézett dörgedelmes hangú iratban[21] a koldus állapotánál is nyomorúságosabb viszonyainkat festi. És a javaslata: a fejedelem változtasson ezen a helyzeten. Úgy ír, mintha csak elhatározás kérdése lenne a gyökeres átalakítás. Ekkor Comenius persze már túl volt a nagy csalódáson. Rákóczi Zsigmond meghalt, mielőtt bármilyen eredményt elérhetett volna a nagyszabású tervek megvalósításában. De bizonyosan nem csak a csalódás láttatta olyan végtelenül szerencsétlennek a viszonyainkat.

Comenius mégis vitára készlet. Nem ugyan a diagnózisával. A nyomorúság rajza lényegében nyilván helytálló, árnyalatokon pedig nincs értelme vitatkozni. Az előírt orvosság azonban aligha ért valamit. Elhatározással nálunk a *Gentis felicitas* szép programját nem lehetett megvalósítani. Mert az erdélyi fejedelem népe nem lusta volt, hanem a társadalmi kötöttségek páratlanul merev formái között tehetetlen.

Ezért kell Zsigmond házasságától és a természeti törvényről éneklő szombatosoktól éppen nem a hasonlóságok, hanem az angliai állapotoktól való eltérések keresgélése felé továbbmenni.

Ilyen különbözőségek valószínűleg vég nélkül állnának rendelkezésre. Comenius azonban segít választani. A fejedelem elé terjesztett *Gentis felicitas* ugyanis azt a feltételezést sugallja, hogy a helyzet megváltoztatására a lehetőség a fejedelem kezén van. Comenius ilyen módon azzal, hogy nem politikai röpiratot fogalmazott az egész országot érintő ügyben, hanem – formáját tekintve – beadványt terjesztett elő, a hatalom gyakorlásának mechanizmusára tereli a figyelmet.

És itt feltétlenül igaza volt, mert az erdélyiek valóban nem tehettek semmit a fejedelmek nélkül. A hatalom gyakorlásának másik pólusa ugyanis, az országgyűlés, itt rendkívül sajátos formában létezett: az erdélyi diétákat a fejedelmek rendelték ki.[22] Két kamara nem volt, mert nem létezett születési arisztokrácia. Ennek a körülménynek megfelelően senki nem jogosult az országgyűlési megjelenésre. Alakulóban volt ugyan a 16. század végére egy olyan uralkodó elit, amelynek a tagjait szokás volt meghívni a diétákra. Az előkelő családoknak ez a köre azonban akkor sem működött önálló rendként, a 17. századi fejedelmi hatalom pedig egyszerűen ignorálja a létezését. Szeszélyes tetszése szerint jelöli ki azokat, akik meghívót – regalist – kapnak. Az ő megjelenésük viszont kötelező. Ezek mellett a regalisták, tehát a fejedelem tetszéséből hívtak mellett az általa kinevezett tisztviselők és tanácsurak, valamint a szász-, a székely- és a magyar törvényhatóságok képviselői alkotják az országgyűlést. Az utóbbiak közvetve választással jutnak ugyan be, mert helyi választott tisztségük alapján szokták őket küldeni, mivel azonban a fejedelem jelöli ki a meghívott, illetve mellőzött testületeket, a választásnak nagyon alárendelt szerepe van a megjelenésükben. Az erdélyi uralkodók gyakorlatilag szabadon alakították a diéták összetételét.

A fejedelmek éltek is ezzel a lehetőséggel. A 17. század során mind szűkebbre vonták az országgyűlési tárgyaláson résztvevők körét. Katalógusok hiányában hosszabb adatsorokat lehetetlen összeállítani, két helyzetkép egybevetése azonban világosan erre a tendenciára utal.^[23] 1615 májusában hatvanketten tanácskoztak az országgyűlésen, 1624 júliusában viszont csak harminckét résztvevője volt a diétának. Az első esetben tizennégyen voltak közvetve választottak, a másodikban nyolc a hasonló módon bekerültek száma. Eszerint a két időpont között jelentősen kevesebben lettek a meghívottak, az arányok azonban nem változtak. 1615-ben is, 1624-ben is körülbelül kétharmados többséget képviseltek azok, akiknek a jelenlétében a választás semmilyen módon nem játszott szerepet.

Az így kialakított országgyűlések döntéseit nyilvánvalóan könnyű volt befolyásolni. Még ilyen körülmények között is ismerjük azonban a szavazás irányításának egészen elképesztő eseteit. I. Rákóczi György idejében jegyezték fel – például – egyet. Hűtlenség címén fej- és jószágvesztésre szóló ítéletet akart hozatni Zólyomi Dávid ellen, aki pedig fejedelemségre jutását annak idején a legaktívabban támogatta. A szavazás megejtése előtt az ügy ellenzékét egyszerűen hazaküldte.^[24]

A politikában korlátlanul érvényesülő 17. századi fejedelmi hatalom megfelelője a gazdaságban és a társadalomban a senki által nem fenyegetett fejedelmi földbirtok monopólium. Ez igen röviden jellemezhető, az érvényesülése mégis érdekesen bonyolult.

Kialakulása a 17. század fordulójától követhető. Erdély uralkodó osztályát ekkor 350–400 nemesi család alkotta.^[25] Birtokviszonyaikra a rendkívül erős felaprózottság volt jellemző. A falvak nagy része több birtokos tulajdonában oszlott meg. Világos következménye ennek: a famíliák óriási többsége, körülbelül 80%-a nem volt önálló birtokos.

Mindössze 15% körül volt azoknak a családoknak az aránya, amelyek 1–3 egész falut mondhattak a magukénak. Egy igen-igen szűk réteg, a 16. század utolsó éveiben mindössze hat személy, részbirtokok mellett néhány egész faluból álló, bár nagybirtoknak távolról sem nevezhető uradalom felett rendelkezett. Végül két familia, a Bánffy és a Csáky alkotja a rendkívül szűk elitet: királyságbeli értelemben véve is nagybirtoknak tekinthető egy-egy uradalom volt a kezükön.

A középkori nagybirtokok óriási hányada ekkorra már a kincstáré lett, de ezek együttese, a fiskális birtokok, a 16. század végén nem közelítették meg az egész uralkodó osztály birtokállományát. A századfordulón pedig Báthory Gábor a kincstári uradalmak nagy részét szétadományozta. Az utána következő nagy szakértő, hivatásos uralkodó, Bethlen Gábor a nincstelenné vált fiskus új gyarapításában talán valamivel tovább jutott a Báthory Gábor könnyelműségét megelőző állapot visszaállításánál. Az igazi változást azonban I. Rákóczi György hozta, aki mint a királyi Magyarország egyik leggazdagabb mágnása lett fejedelem.^[26]

Ő már erdélyi megjelenésekor beláthatatlan távolban volt mindenkitől. 1630-ban, amikor fejedelemnek jött, a királyi Magyarországon lévő tizenegy uradalmában jóval több – 228 – település tartozott a földesurasága alá, mint amennyi – 167 – a 16. század legvégén a 15%-ot kitevő viszonylag jómódú nemesek kezén Erdélyben volt. Azóta pedig a kincstári birtokállomány Bethlen Gábor által történt újjászervezése tovább szegényítette az erdélyi urakat. I. Rákóczi György azonban korántsem elégedett meg eredetileg fennállt fölényével. Uralkodása alatt uradalmi terjedelmét a sokszorosára növelte: megválasztásakor tizenegy birtokkomplexum volt egészben vagy részben a kezén, halálára készülve harminckettőről intézkedett.

1648-ban Magyarországon és Erdélyben összesen huszonhétézer jobbágygazdaság termel családi és fejedelmi birtokain, körülbelül százezer lélek él a falvaiban és mezővárosaiban. Hatvannegy saját üzemelésű mezőgazdasági üzemben, valamint tizenkét borgazdaságban termelnek az ő szükségére. E hatalmas gazdagság java része ekkor is a királyi Magyarországra esett, tekintélyes hányada jutott azonban Erdélyre. A mezővárosokból huszonegy, a jobbágyháztartásokból pedig tizenkétezer működik a tizenöt erdélyi Rákóczi birtokon. Az erdélyi jobbágyság fele mint földesurát is a fejedelmet uralja.

Ilyen módon, ha Rákóczi gazdagsága messze fölényben volt az erdélyi nemességgel szemben már 1630-ban is, a század közepére szinte összehasonlításnak sincs helye. Erdélyi alattvalói összesen bírnak annyi földet és jobbágyot, amennyit fejedelmük csak itt mondhat a magáénak. A királyi magyarországi birtokaival együtt körülbelül még egyszer olyan gazdag, mint Erdély egész lakossága. Végtelennek tűnő földéhséggel gyűjtötte össze a birtokokat.

Ezzel a mohósággal szemben csak az mentette meg az erdélyi birtokosokat, ami tulajdonképpen a gyengeségüket okozta: földjeik aprózottsága és igen nagy szórtsága. Mert ennek köszönhető, hogy jutott is, maradt is. Hiába vettek el valakitől egyik helyen sokat, másutt még mindig lehet a kezén valami csekélység. Az egyre szegényedő társaságból való kiemelkedésre pedig mind kevesebb is elég.

Így érthető, hogy a társadalmilag előkelőnek tekintett családok csoportja a birtokviszonyok 17. századi elbizonytalanodása mellett sem változott. A 16. század végén két család alkotta a csúcst, a Csákyak és a losonci Bánffy család. Az első politikai okok miatt a királyságba költözött, így a Bánffy család maradt az egyetlen középkori mágnás Erdélyben. Társadalmi előkelőségük igen magas, de feltűnő: az egész fejedelmi korszakban tulajdonképpen távol tartották magukat a hatalomtól.

Mellettük, a társadalmi megbecsültségüket tekintve valamivel lejjebb, de az egész uralkodó osztályon belül elkülönülő csoportot alkotott a 17. században kilenc erdélyi nagy család.[27] A 16. század előtt is itt honos közülük a Gyerőffy, az Apaffy, a Mikola és a bethleni Bethlen család. A 16. században a királyságból jöttek a Pekryek, a Kamuthyak, a Kornissok, a Hallerek és a Rhédeyek. Mire azonban a társadalmi elit részévé váltak, már elmosódtak a bennszülöttek és a beköltözöttek közötti különbségek. A csoport zártságára e korban már az jellemző, hogy három tagja is, a Gyerőffy, az Apaffy és a Kamuthy család a Bánffy család házassággal szerzett rokona.

E társaság másokhoz viszonyított előkelősége kitapintható még akkor is, ha nem alkotnak külön rendet. Öröklődő címük, vagy rangjuk természetesen csak véletlenül lehet, mert ilyeneket az erdélyi uralkodók soha nem osztottak. Ha a 17. században itt főrendi rangot visel valaki, annak valamelyik felmenője, vagy ő maga, a királyságból költözött ide. Az erdélyi címeknek ehhez semmi közük. Mert dominusként emlegetik ugyan a királyságból jött mágnásokat is, de az erdélyi dominusokat semmilyen intézményes megkülönböztetés nem választja el a nagyszámú egregiustól. Mivel lényeges különbség nincs az uralkodó osztály egyes rétegeinek anyagi viszonyai között, az előkelők társadalmi fensőbbisége gyakorlatilag csak közmegegyezésen alapul.

Ilyen összefüggések között minden egyértelművé válik: a társadalmi hierarchia élén a fejedelem áll. Gazdagságát és hatalmát tekintve össze sem hasonlítható senkivel. Mint hogy az egész erdélyi uralkodó osztály együttesen sem ér fel az uralkodók gazdagságához, rendi hatalom tulajdonképpen nem létezik.

A minden társadalmi ellenőrzés nélkül működő fejedelmi uralom közvetlenül a birtokos osztályt érinti, közvetve azonban az erdélyi társadalom minden rétegének az életét befolyásolta. Hatása legsúlyosabban mégis a jobbágyságot terheli. A fejedelmeknek ez a túlhatalma az egyik oka annak, hogy az Elbán inneni vidékre jellemző társadalmi alakzat másutt is nyomasztó kialakulási folyamata Erdélyben különösen szorongatóvá vált. A másik ok egy véletlen: az 1606-ban lezárt tizenöt éves háború és a velejáró nagy pusztulás.

Furcsa dolog ugyanis, de így van: a folyamatos rombolás a jobbágyok számára szubjektív értelemben könnyebbé hozott.[28] A harcok állandó fenyegetése kikényszerítette, a pusztán maradt helyek sokasága pedig lehetővé tette a folytonos költözést. Ily módon a jobbágyságnak a 16. század végére már általában helyhez kötött életmódjával szemben a háború következtében az állandó fluktuáció lett általános. Mivel a parasztság jelentős része fizikailag megsemmisült, többsége pedig földönfutóvá lett, magának a jobbágyrendszernek a 16. század végén már jól kialakult keretei a tizenöt éves háború idején nagyon erősen fellazultak. Ezért aztán a 17. századi új jobbágyság kialakulása Erdélyben nagyobb zuhanással járt,

szubjektíve megterhelőbb volt, mint másutt. A földes uraknak és a törvényhozásnak a helyhez kötött viszonyok visszaállítására irányuló igyekezete görcsös ellenállással találkozik a 17. század első felében.

Pedig mindent megpróbáltak. A béke helyreálltával kettős tendencia indult: kimondják egyrészt általános érvényűen a puszta helyekre költözők hatéves adómentességét, másrészt a leghigorúbb törvényeket hozzák a lakóhely nélkül kóborlókra. Az a tény, hogy az országgyűlési végzések között minden más ügyről szóló döntések gyakoriságánál sűrűbben születnek a latrokról, kóborlókról, szökött jobbágyokról intézkedő artikulusok, mutatja, mennyire tömeges jelenséggel szemben veszik fel a harcot.

A jobbágyi kötöttségek alól menekülő parasztság helyzetét nehezíti a fejedelmi hatalom és a nagybirtok érdekeinek összefonódottsága. Emiatt lépnek fel a fejedelmek a migráció minden formája ellen, holott annak a következményeit a központi hatalom érdekében is felhasználhatnák. Igen nagy arányú ugyanis a parasztnak a katonák és a bányászok közé állása. És logikus lenne, ha a fejedelmek ezt a tendenciát támogatnák. Támogatásról azonban nincsen szó. Éppen ellenkezőleg: az államhatalom védelme alá kéredzkedőkkel szemben a földesúri érdek győz. Az erdélyi fejedelmek, annak ellenére, hogy a jobbágyi kötöttségek fellazulásából, mint földesurak is profitálhatnának, mert a kincstári birtokok erősen vonzzák a költözőket, korlátlan teret engednek a jobbágyságot megkötni kívánó nemesi törekvéseknek.

Az uralkodók ebben az összefüggésben csak közvetve alkalmazzák a fejedelmi hatalom eszközeit: különleges helyzetükkel egyszerűen visszaélve, kijátszák a törvényeket. Mint minden más földesúr birtokain, úgy a kincstári uradalmakban is akadályozzák a tisztviselők a szökött jobbágyok kiadását, a hadsereg tisztjei a katonák közé állottak hazavitelét, vagy a bányák intézői a náluk dolgozók visszarendelését. A jobbágyért folytatott harcoknak ezekben az eseteiben a másik fél, a jobbágyát visszakövetelő birtokos, tulajdonképpen nem a fejedelemtől, hanem az ő személyében földesúri vetélytársától szenved vereséget. Senki nem versenyképes a fejedelmekkel szemben.

Ebben a szerkezetben a jobbágyok reménytelen helyzetbe kerültek: kitörési kísérleteikkel szemben szilárd fal mered. A fejedelem és a nemesség minden ellentéte mellett is azonosak az érdekei.

Comeniusnak ezek szerint igaza is volt, nem is, amikor a *Gentis felicitas*-t politikai röpirat helyett az uralkodónak szóló beadványként fogalmazta. Mert a hatalom gyakorlásának erdélyi rendszerében valóban nem tehetett volna senki semmit a viszonyok megváltoztatására. Minden eszköz a társadalmi ellenőrzéstől és beleszólástól tökéletesen ment fejedelem kezében van. Ez így igaz. De igaz az is, hogy a fejedelmek semmi érdeke nem szólt a változtatás mellett. A társadalom valamennyi elemét megköti rendszert ők hozták létre. Ha társadalmi viszonyok alakulása tekintetében lehet személyes felelősségről beszélni, úgy a három nagy fejedelem, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György nyilvánvalóan közvetlenül részes az erdélyi furcsán anakronisztikus társadalmi és politikai rendszer megalkotásában. Miért változtatott volna egyikük is rajta?

Innen aztán már csak egy következtetés adódik: ki kell rohanni azok ellen a fejedelmek ellen, akik miatt Erdély nem emelkedhetett a nemzetközi mérce szerint boldog országok sorába. Nem érdemes azonban elkezdni, mert mielőtt az ember belemelegednék, észreveszi a történelem fintorát.

A logikusan felépített gondolatmenet összeomlik, mert ha Comenius egy nagy nemzetközi Habsburg-ellenes vállalkozás sikere érdekében kívánta volna boldognak, azaz tevékenynek és erősnek látni Erdélyt, a fejedelmek ugyanezzel a céllal tartották a boldogságtól oly távoli állapotban. Mindenki beavatkozásától függetlenül működtethető hatalomra a nagy cél érdekében volt szükségük. A bárki beleszólásától mentes ügyintézésrel országukat és magukat a nemzeti királyság megszervezésének feladatára kívánták alkalmassá lenni.

A történelem nem igazolta őket. Nem voltak képesek a Habsburgok magyarországi uralmát felszámolni. De valószínűleg a nép boldogsága sem vezette volna más útra a történelmünket.

Megjelent: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. XXI. Szeged, 1985. 63-72. p.

Jegyzetek

-
- [1] Sermo secretus, Sermo secretior. In: Johannis Amos Comenii Opera Omnia. 13. Ed.: Martinková, Dana. Pragae, 1974. (továbbiakban: JACOO. 13.) 11-27. p. Részletes irodalmi tájékoztató: Uo. 28-29. p.
- [2] Via lucis. In: Johannis Amos Comenii Opera Omnia. 14. Ed.: Borska, Jarmila – Nováková, Julie. Pragae, 1974. 281-370. p.
- [3] Hendrich, Josef: J. A. Komenského snahy vševědně všeosvětňě, a všenápravně. 1923. 394. p.
- [4] JACOO. 13. 19. p.
- [5] Peuckert, Will-Erich: Das Rosenkreutz. Berlin, 1973. (2. Aufl.) (továbbiakban: Peuckert, 1973.) 191. p.
- [6] JACOO. 13. 14-15. p.
- [7] Peuckert, 1973. 191. p.
- [8] Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp., 1980. (2. kiad.) 56-83. p.
- [9] Szilágyi Sándor: Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond. Bp., 1886. 145-151. p.
- [10] Más logikai szálon hozta kapcsolatba Zsigmondot e kor titkos tudományával: Szőnyi György Endre: Titkos tudományok és babonák. Bp., 1978. 133-135. p.
- [11] RMK I. 914. p.; Németh S. Katalin: Borsáti Ferenc Metamorphosis-a (A protestáns barokk kérdéséhez). In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. X-XI. Szeged, 1971. 125. p.
- [12] Harsányi István: A Rákóczy-könyvtár és katalógusa. Bp., 1917.
- [13] A könyvek azonosítását elkezdte: Monok István: Csanaki Máté könyvjegyzéke. In: *Magyar Könyvszemle*, 1983. 256-262. p. Időközben megjelent: Monok István: A Rákóczi család könyvtárai 1588-1660. Szeged, Scriptorum Kft. 1996.
- [14] Yates, Frances A.: The Rosicrucian Enlightenment. London–Boston, 1972.
- [15] Evans, Robert J. W.: Rudolf II. and his World. A Study in Intellectual History, 1576–1612. Oxford, 1973.
- [16] Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. 152. p.
- [17] Apáczai Csere János: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Bp., 1981. 33-34. p.
- [18] Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973.
- [19] Szombatos énekek. Régi magyar költők tára, XVII. század. 5. köt. Szerk.: Varjas Béla. Bp., 1970. 92-93. p.
- [20] Uo. 242. p.
- [21] Gentis felicitas. In: JACOO. 13. Ed.: Nováková, Julie – Steiner, Martin. Pragae, 1974. 37-60. p. Részletes irodalmi tájékoztató: Uo. 61-62. p.
- [22] Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései, 1541–1690. Bp. 1976.

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_003.htm

- [23] Az 1615-ös nagyszombati és az 1624-es bécsi békét garantáló országgyűlési tagok névsorai: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen, 1526–1690. Bearb.: Gooss, Roderich. Wien, 1911. (továbbiakban: Gooss, 1911.) 454-456., 608-609. p.
- [24] Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Kiadta: Szakály Ferenc. Bp., 1980. 134. p.
- [25] A számítások alapja: Jakó Zsigmond: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Kolozsvár, 1945.
- [26] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648. Szerk.: Makkai László. Bp., 1954.
- [27] A 23. és a 25. jegyzetek adatai mellett: Gooss, 1911. 200-201., 407. p.
- [28] Péter Katalin: A fejedelemség virágkora, 1606–1660. In: Erdély története 1606-tól 1830-ig. II. köt. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp., 1986. 617-632. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon

A jezsuita rend képviselői 1663-ban költöztek Sárospatakra, és 1672 tavaszán kapták meg a városi református templomot. Ezután egészen a rend magyarországi feloszlatásáig tevékenykedtek – bizonyos megszakításokkal – a városban, működésük első szakasza azonban a templom birtokbavételével lezárult. Az első szakasz tehát voltaképpen rövid volt, mégis különös figyelmet érdemel. Három okból tűnik történelmi értelemben fontosnak.

A három ok közül logikailag első helyre kívánkozik az a tény, hogy az események forrásadottságai rendkívül kedvezőek. A tényt azért tartom kiemelendőnek, mert az 1660 körüli ellenreformációról egyébként meglehetősen kevés adatunk van. A második ok abból adódik, miszerint a rend pataki működésének kezdetei a földesúri ellenreformáció egyik változatára szolgáltatnak igen jó példát. Végül: az eset – mint ilyen példa – megvilágítja az ellenreformáció természetét magát.

1. A források és az események

Az eseményekről legbővebben a pataki rendház Pro annuis-a tájékoztatója.[1] Ez egy 1663-mal induló, évekre tagolt, nagyon részletes, latin nyelvű feljegyzés. Amennyire különböző szövegösszefüggésekből ki lehet venni, általában tanári munkát ellátó rendtagok vezették. Fennmaradt még egy Diarium-nak nevezett, és valóban naplószerű, ugyancsak latin kézirat is a rendházból.[2] Az azonban valamivel későbbi, úgyhogy az első időkről nem ad felvilágosítást. Nem kifejezetten a jezsuiták munkájáról szól, de nagyon jól használható velük kapcsolatban három másik terjedelmes forrás. Az egyik a zempléni református egyházmegye espereseinek az 1620-as évektől ránk maradt feljegyzése.[3] Hosszú időn át vezették a legkülönbözőbb témákról. Vaskos kötetekben egyházi tanácskozások jegyzőkönyvei, egyházlátogatásokról szóló beszámolók mellett különböző természetű levelek és javadalmi kimutatások találhatók. A jezsuiták sárospataki működésének első szakasza idején előbb Tarcali Pál, majd Sajószentpéteri János volt az esperes. Református egyházi részről tehát ők tájékoztatnak. Ugyancsak református egyházi jellegű a sárospataki kollégium iskolai anyakönyvként kezdett kötete.[4] Mire azonban a szóban forgó időszakhoz értek, a diákok névsorain kívül fontos eseményekről és a jövedelmekről is tettek bejegyzéseket. Utolsó helyre került, de a többiekénél nem kevésbé lényeges felvilágosításokkal szolgál Sárospatak tanácsának jegyzőkönyve.[5] A 16. század második fele óta fennmaradt kötetek kezdettől tartalmazzák az ingatlanforgalommal kapcsolatos tételek mellett különböző eseményekről szóló feljegyzéseket. A Rákócziak 1616-tal indult földesuraságától ezek az utóbbiak feltűnően sűrűsödnek.

A felsorolt iratok forráskritikáját illetően éppen a jezsuiták sárospataki megjelenésével kapcsolatban lehet bizonyos eredményekhez jutni. Mint- hogy valamennyi tartalmaz róluk szóló bejegyzéseket, egymás ellenőrzését segítik. Az derült ki, hogy – jóllehet igen eltérő érdekeltségű emberektől származnak – a tényekről szólva nincsenek közöttük ellentmondások. Részint logikusan kiegészítik egymást, részint egybehangzóak. Még az időpontokban sincsenek eltérések. Más a helyzet természetesen a tények értékelésénél. Nem szorul magyarázatra: a jezsuiták szempontjából örvendetes események a református egyháziak számára ellenszenvesek, nemegyszer döbbenetet keltnék. Mivel pedig Patak reformátusok igazgatása alatt állt, a városi feljegyzések szemlélete az esperesek és az iskola nézőpontjával rokon. Már itt fel kell azonban hívnom a figyelmet arra, amiről alább valamivel részletesebben lesz szó: a reformátusok részéről kezdetben tulajdonképpen tárgyilagos értesítések hangneme nem a jezsuiták tevékenysége miatt, hanem a császári katonaság 1671 utáni erőszakossága nyomán vált dühössé.

A források ítéleteiben érzékelhető eltérés, illetve a reformátusok hangulatváltozása éppen úgy az iratok hitele mellett tanúskodik, ahogyan ezt teszi a különböző szempontú leírások egybehangzása, illetve egymást kiegészítő mivoltuk. Az összességükben szavahihető forrásokat e megfigyelés alapján egyenként is hitelesnek tekintem. Nem egy esetben ellentmondanak ugyan a történeti feldolgozásokban olvasható adatoknak, erre azonban – főként terjedelmi okokból – nem térek ki.

Az események legelejéről csak a katolikus feljegyzés tájékoztat. Eszerint Patakon már a jezsuiták megjelenése előtt is volt katolikus vallás- gyakorlat. A plébános feladatát a sátoraljaújhelyi pálosok közül itt élő szerzetes látta el.[6] A fejedelmi család azonban, mióta csak katolikus hitre tért,[7] gondolkodott a jezsuiták Sárospatakra vitelén. A rend rosszakarói e tervtől azzal tanácsoltak el, hogy megvalósításával veszélyeztetnék hatalmukat a kálvinizmus ottani fellegvárában. 1662 karácsonyán egy rendtag mégis felkereste őket Zbóron.[8] Éneke és prédikációja minden aggodalmat eloszlatott, úgyhogy Báthory Zsófia végül is a jezsuiták sárospataki meghívása mellett döntött. Előbb a Magyarországon illetékes provinciálissal, majd a rend generálisával is tárgyaltak, és 1663-ban Báthory Zsófia megalapította a rendházat. Ugyanebből a feljegyzésből, de más forrásokból is kiderül, hogy a pataki vár melletti, előkelő városnegyedben kaptak először két kőházat, aztán többet is. Ezek a református templom és a református egyháziak házai közelében voltak. Ugyancsak nem messze a református templomtól építtetett a jezsuitáknak Báthory Zsófia egy kápolnát. Ezt 1664-ben – az odaseregülő hívek nagy sokasága miatt – már harmadszor bővítették. A katolikus kegyesség utcai szertartásai, körmenetek is zajlottak, és vallásos tárgyú színjátékokat adtak nyilvánosan elő.

A református források minderről nem sokat közölnek. A jezsuiták idejövetele után Patakon tartott egyházlátogatások vagy lelkészi gyűlések jegyzőkönyvei sem a barátok megjelenésével, sem első működésükkel nem foglalkoznak. Egészen 1671-ig egyetlen bejegyzést tettek velük kapcsolatban. Ez akkor történt, amikor – 1667-ben – megállapították, hogy az iskola és a diákok viszonya szinte elviselhetetlenül rossz. Számtalan jelét tapasztalták. Többek között sorolják fel azt a leleszi konventből származó hírt, hogy a diákok megállapodtak volna a jezsuiták pataki főnökével, Sámbar Mátyással a kollégium átadásáról.[9] Az esperesek sem tudták, utólag sem lehet megállapítani, igaz volt-e az értesülés. Tervnél több azonban bizonyosan nem lett Sámbar és a diákok esetleges megállapodásából, mert a kollégiumot jóval később katonák foglalták el.

1671 előtt a kollégium anyakönyve sem a szerzetesekkel, sem a katolikusokkal egyáltalán nem foglalkozik. A Pro annuis szerint a jezsuiták és a kollégium tanárai között többször is voltak különböző hittételekről vagy egyháztörténeti problémákról nyilvános viták, de az iskolai feljegyzések nem említik őket.

A városi könyvek a jezsuitáknak adományozott házakkal foglalkoznak legtöbbször. Ezeket ugyanis nem újonnan építtették, hanem Báthory Zsófia – földesúri jogon – becsértékükért vette el őket a tulajdonosoktól. Emiatt többször is történt tiltakozás. Különös együttérzés hangján jegyezték fel például azt az esetet, amikor Buzinkai Mihály tanárnak kellett abból a házból eltávoznia, amelyet még a század elején hagyott valaki a református egyháznak.[10] Egyszer pedig az derül ki, hogy a fejedelemszónya nem fizette meg a teljes becsértéket, és Sámbar maga pótolta a hiányzó összeget.[11] A szerzetesekről vagy a vallásgyakorlatról egyáltalán ezzel szemben nem írnak sokat 1671-ig. Még a jezsuiták megjelenése előtt, 1662. június 11-én jegyezték fel, hogy a katolikusok körmenetet tartottak, „mely soha ez előtt nem volt”[12] majd még ugyanabban az esztendőben elkezdték a reformátusok temetőjét és harangját is „élni”. Efelett a városiak nem érzékeltetnek felháborodást. Nyilván tudták: vegyes vallású helységekben ez a gyakorlat, és a törvények is így rendelkeznek.[13] A városi könyveket olvasva nem tűnik fel a jezsuiták idejövetelével különös változás Patakon.

A fordulatot Sárospatak és az itteni református gyülekezet életében az 1671-i esztendő eseményei hozták. A jezsuitáknak azonban minden jel szerint csak annyi közük volt hozzá, hogy a beállott változást nem ellenezték. Közvetlenül bizonyosan nem cselekedtek érte semmit. Nagyon jellemző ilyen szempontból: a Pro annuis-ban 1671-ről nincsen szokatlanul sok feljegyzés, míg a református források bőven tárgyalják az akkori eseményeket. Jezsuita azonban csak egyetlen esetben szerepel bennük. Főszereplők a pataki várba helyezett

császári őrség parancsnokai voltak, akik elfoglaltatták előbb a városi templomot, aztán pedig a református kollégiumot is. Bizonyosan nem Báthory Zsófia utasítására tették, mert a fejedelemszony nevében a református templom elfoglalása ellen egy jezsuita tiltakozást jelentett be.[14]

A császári katonaság Sárospatak határán messze túlmutató események miatt került ide. I. Lipót kormányával kötött megállapodás értelmében érkezett, mert I. Rákóczi Ferenc büntetlenségéért a Wesselényi-féle mozgalom összeomlása után Báthory Zsófia nagyösszegű készpénz lefizetése mellett az őrségek befogadásával fizetett. A Rákóczi-várakba költöző katonaságra az akkor még alig-alig kibontakozott felső-magyarországi felkelés leveréséhez volt szükség. Idejövetelük után az országra zúduló bajok hosszú sorának elindítója lett. Ezek idővel Patakot is súlyosan érintették: 1672-ben a város nagy része a felkelők betörése nyomán leégett, majd csak a 18. század elején épült újjá. Közben pedig minden politikai esemény vagy háború elérte valahogyan Sárospatakot. Hol császáriak, hol felkelők támaszpontja volt.

A templom elfoglalása idején azonban a sötét jövőt még nem lehetett látni. A patakiak csak azt tudták, hogy Rüdiger Starhemberg tokaji kapitány az itteni őrség és a város világi, valamint egyházi vezetői között hónapok óta fennálló ellentétet zárt vele le. Az ellentét a templom és az iskola miatt 1671. április 12-én kezdődött, amikor „déleesti órán” a gyülekezet a templomból jött ki. Az egyik tiszt bezáratta a belső városnegyed kapuit, hogy ne tudjanak hazamenni, illetve kívülről ne kapjanak támogatást. A főprédikátort, az iskola igazgatóját és egyik tanárát, valamint a városi főbírókat pedig fogságba vetette. Mindaddig nem engedte ki őket, míg a katonaság – a kollégiumban szobáról szobára haladva – a diákok fegyvereit össze nem szedte.[15] Úgy látszik, a diákok várható ellenállását jó előre meg akarták hiúsítani, de aztán egy ideig valószínűleg nem történt ebben az ügyben semmi. Egy másik parancsnok június 17-én hívatta újra az egyházi és világi előljárókat. Előbb a prédikátoroktól kérte a templomot, és helyette más templom építésére ígért telket meg anyagot. Az ő nemleges válaszuk után következett a főbíró és a tanács. Nekik azt is elmondta, hogy a templomra akkor is szüksége volna, ha katolikusoktól kellene elvennie, mert a vár körüli negyed katonai megerősítése nélküle lehetetlen. A parancsszerű kérést a világi előljárók is megtagadták, jóllehet a parancsnok azt állította, nem szándékozik a templomot katolikus kézre adni.[16]

Néhány héttel később következett a fordulat: 1671. augusztus 5-én délelőtt 11 -kor Starhemberg „megvítatta” a templomot. Az eredményes ostrom után tiltakoztatott Báthory Zsófia. Másnap a katonaság elfoglalta a kollégiumot is. Közben a gyülekezet lehetőséget kapott arra, hogy a templomi felszereléseket kimenekítse. Ez azonban csak részben sikerült, mert az urasági emberek sok mindent felhordtak a várba.[17]

A kollégiumot még ugyanebben az 1671-i évben megkapták a jezsuiták. A Pro annuis szerint a távol levő fejedelmi család parancsára történt. A templomot viszont egyelőre valóban nem adták át. Vágtak azonban rajta észak–déli irányban két kaput, és – miután a városmagot körülvevő falat megerősítették – itt lett az erődítménnyé alakított vár körüli terület egyetlen kijárata. Ekkor már kérte a pataki előljáróság a templom ostroma előtt ígért telket új istentiszteleti hely építésére.[18] Úgy látszik, nem kapták azonban meg, mert jóval később, 1687-ben, Csáky István kassai főkapitánnyal újra tárgyaltak az ügyről.[19]

Az 1671. augusztus 5-én elfoglalt református templomban tehát egy időre megszűnt a vallásgyakorlat. Jó fél évvel később azonban a császári őrség átadta a katolikusoknak. A jezsuiták 1672 húsvétján, április 17-én szentelték be újra katolikus szertartás szerint.[20]

2. A térítő földesúri ellenreformáció

A református templom jezsuita kézre kerüléséhez vezető események során legfeltűnőbb Báthory Zsófia tiltakozása volt akkor, amikor – eredményes ostrom után – Starhemberg a templomot elfoglalta. Mivel református templom felett csaptak össze, talán még az a magyarázat is kísért, miszerint a fejedelemszony a

protestáns vallásgyakorlat szabadságáért állt volna ki. A tett mögött azonban bizonyosan nem a reformátusok iránti rokonszenv vagy a protestáns istentisztelet megőrzésének szándéka lappangott. Értelmetlenség lenne illet a frissen rekatolizált Báthory Zsófiáról feltételezni. Volt benne viszont valószínűleg valami abból a dühből, amit a Rákóczi birtokokra befogadott császári őrségek magatartásán érzett. A katonaság ugyanis nemcsak a birtokok népét terhelte kilengéseivel annyira, hogy a megyének kellett beavatkoznia, de a fejedelmi családot is kitérta volna, ha hagyják. 1671 áprilisában Báthory Zsófiának az Udvari Kamarától szereztek végzést arról, hogy az őrség Ecseden és Sárospatakon kiűrti lakosztályukat.[21]

A pataki templom ostrománál azonban nem egyszerűen katonai garázdálkodásról volt szó. Ehelyett a templom elvételével Starhemberg a Rákóczi család kegyúri jogát vagy – ha úgy tetszik – birtokjogát sértette meg. Ez világos a helyzetből, de kitűnik Báthory Zsófiának a tokaji kapitány előtt használt érvéből is.

A templomot őfelségétől a királytól kapta – üzenté a jezsuitával.[22] Lévén, hogy a pataki templom akkor már köztudomásúlag sok nemzedék életében állt a főtéren és nyilvánvalóan nem I. Lipót adományából használták a reformátusok, a fejedelemszony üzenete lényegében a birtokra vonatkozott. Ő is megszerezte Patakot, ahogyan a 17. század eleje óta minden özvegy vagy örökös új zálogösszeg fejében új adománylevelet kapott a sárospataki uradalomról. Megszerezte vele a pataki templom feletti kegyuraságot is, mert a patronátus hazai felfogása szerint a kegyuraság a föld birtoklásával járt együtt. Ez azt jelentette, hogy az úr uradalmán valamennyi templom felett mintegy természetesen gyakorolta a kegyúri jogokat és kötelességeket.[23] Starhemberg tehát az ostrommal valóban királyi adományt sértett meg.

Báthory Zsófia pedig előbb nem tudta jogát megvédeni; a templomot nemcsak elvették, de eredeti rendeltetésére alkalmatlanná is tették. Utóbb azonban sikerült visszaszereznie; nyilván ő érte el a birtokjogra hivatkozva a királynál, hogy 1672-ben a katonák visszaadják.[24] A kegyúri jogon esett csorba ily módon kiküszöböltetett. Megmaradt azonban a református egyház sérelme, mert a templom felekezeti hovatartozását senkinek nem volt joga megváltoztatni. Az 1647-i törvények szabályozták a vallásügyet ilyen értelemben.[25]

A református városi templom elvétele előtt viszont Báthory Zsófia nem tett semmi törvénytelen Sárospatakon. Mint földesúr alapította a jezsuita rendházat, és ilyen minőségében építtetett a jezsuitáknak kápolnát. Márpedig a patronátus magyarországi értelmezése szerint mind rendházalapításhoz, mind templomépítéshez joga volt. Csak az bonyolította bizonyos mértékig a helyzetet, hogy jezsuitákat hívott, mert a rend 1608 óta csak mintegy nem hivatalosan volt jelen Magyarországon. Akkor – a bécsi béke értelmében – megfosztották birtokjogától,[26] azóta pedig több országgyűlés, legutóbb az 1659-i, visszautasította hivatalos befogadását.[27] Gyakorlatilag azonban, jóllehet katolikus egyháziak sem feltétlenül rokonszenveztek vele, a közvélemény többé-kevésbé tudomásul vette a rendházak létezését. A jezsuiták Sárospatakra jövétele idején már egész sor volt Magyarországon. Patakhöz legközelebb Kassán működött jezsuita rendház.[28]

Báthory Zsófia tehát a jezsuiták meghívásával nem önkényeskedett. Eljárását nem tekintették felháborítónak maguk a sárospataki reformátusok sem. Ahogyan már jeleztem: forrásaik a jezsuiták megjelenéséről hallgatnak.

Ez a feltűnő tény azonban csak nagyon kis mértékig magyarázható a fejedelemszony jogaival, hiszen az emberi indulatok kevésbé függenek attól, hogy a törvények szerint jogos vagy jogtalan cselekedetek kavarnak-e őket. A vihar elmaradásában nagyobb része volt talán a helyzet áttekinthetlenségének; a gyökeréig protestáns városban nem számoltak a rendházalapítás magukra súlyos következményeivel. Nem láttak veszélyt néhány jezsuita megjelenésében. Először ugyanis kevesen jöttek. Még 1671-ben is mindössze öt szerzetes és egy világi tanár tevékenykedett a pataki rendházban.[29] Szó sem volt tehát arról, mintha esetleg jezsuita barátok árasztották volna el a várost.

A szerzetesek kevesen voltak, és – bár zavaró lehetett, hogy közvetlenül a református templom melletti épületben miséznek, a templom előtti téren tartanak körmenetet és színjátékot – a református vallásgyakorlat

megszüntetésére sem ők, sem Báthory Zsófia nem tettek kísérletet.

A templom katolikus kézre adása előtt a fejedelemszónynak egyetlen gesztusa irányult közvetlenül a református egyház ellen Patakon: 1666-ban megvonta a lelkészekről és tanároktól azokat, a főként természetbeni juttatásokat, amiket hagyományosan a „várból”, vagyis a Rákóczi család saját jövedelmeiből szoktak kapni. Ugyanígy megszüntette a maga részéről a kollégium támogatását. Egyidejűleg tett hasonló intézkedéseket valamennyi Rákóczi birtokon. Nagyon hamarosan kiderült azonban, hogy saját családjának többet ártott, mint a protestánsoknak. Fiát, I. Rákóczi Ferencet bénította meg, aki éppen ekkortájt vette el Zrínyi Péter lányát, és apósa oldalán be kívánt volna kapcsolódni a politikába. A Rákócziak hagyományos támasza azonban, a felső-magyarországi protestáns köznemesség elfordult tőle anyja ellenséges gesztusa miatt. Egyetlen kiút nyílt: a fiatal Rákóczinak meg kellett velük egyeznie. 1669 tavaszán került rá sor. Az elmaradt juttatások fejében Báthory Zsófiának nagy összegű készpénzt tettek le, a továbbiakban pedig Rákóczi Ferenc megígérte a járandóságok folyamatos kiszolgáltatását. A nemesség viszont mindezek ellenében támogatását helyezte kilátásba.^[30]

Ennek az 1669-i megegyezésnek messzire ható következményei lettek. Leírásuk azonban elvezetne a sárospataki jezsuitáktól. Ide csak néhány összefüggés tartozik. Először is az eset figyelmeztet: a pataki reformátusok helyzetét a templom elvétele előtt sem szabad túlságosan leegyszerűsítve, tökéletesen zavartalannak tekinteni. Az uradalomból nyert juttatások megvonása mai szemmel nézve nem volt ugyan méltánytalan, hiszen természetesen következett Báthory Zsófiának katolizálásából, de az érintettek bizonyosan súlyos sérelemnek tekintették. Ugyanakkor viszont – mivel az 1669-i megegyezéshez vezettek – erejük tudatát növelhette. A hatalmas Rákóczi család tagjai is meghajolni kényszerültek a protestánsok igényei előtt.

A győzelem súlyát jól érzékelteti az, hogy a juttatások feletti harc tulajdonképpen öncélú volt. Mind Báthory Zsófia, mind az érintettek tudták: az uradalmi adományokkal a protestánsok távolról sem anyagi létalapjukat veszítik el. A „várból” a gyülekezet és az iskola sok terményt, főként gabonát és bort, továbbá némi készpénzt kapott.^[31] Ez azonban csak töredéke volt az egyházi jövedelmeknek. Emellett fizettek a patakiak közvetlenül egyházi szolgáltatásokért, keresztelőért, esketésért, temetésért, illetve adószerűen rendszeres járandóságot adtak a lelkészeknek. A pataki prédikátorok mindig is a város leggazdagabb lakói közé tartoztak.^[32] De nem álltak rosszabbul a tanárok sem. Legjellemzőbb ilyen szempontból talán éppen Buzinkai Mihály esete. Őt becsültette ki Báthory Zsófia a jezsuiták beköltözése miatt az egyik előkelő kőházból.^[33] Nem sokkal ezután az egyházi elöljáróság arra kötelezte a kollégiumot, hogy az iskola pincéjét a piacon engedje használni Buzinkainak.^[34] A kiváló tanár nyilván nem kisszerű borkereskedést folytatott. Az egyháziak jó anyagi helyzetét egyébként érzékelteti az is, hogy az 1669-i megegyezés értelmében letett készpénzt nem kellett nélkülöző lelkészeknek, vagy a megsemmisülés szélén álló iskoláknak kiosztani. Ehelyett nagyarányú pénzkölcsönző üzlet indult vele.^[35]

Mindent összevetve, a református templom jezsuita kézre juttatása előtt azt lehet a pataki gyülekezet helyzetéről megállapítani, hogy a földesúri család katolizálása és a jezsuiták megjelenése miatt kellemetlenné vált, ám az egyház intézményes létezése ellen sem a barátok, sem Báthory Zsófiának részéről nem indult támadás. A fejedelemszónynak katolikus is kegyúrnak tekintette magát. És igaz, rossz patrónus volt, mert a család sajátjából csak erős nyomás alatt fizetett, de a császári katonasággal szemben igyekezett az istentiszteleti helyet megvédeni.

A jezsuiták pataki működésének első időszakában mind a szerzetesek, mind a fejedelemszónynak magatartását a vallásügyben erőszak helyett a térítés szándéka határozta meg.

A jezsuiták először is nagyon hajlékonyan alkalmazkodtak a sárospataki viszonyokhoz. Ahogy a Pro annuis-ból kiderül, nemcsak magyarul prédikáltak, mint a reformátusok, hanem a város valamennyi lakójának anyanyelvén, németül és szlávul is. A lelkigondozást ugyancsak mindenkire kiterjesztették. A Bodrog árterületén tanyázó és megvetett cigányok közé éppen úgy jártak, mint a szigorúan zárt közösségekben élő,

megbecsült morva testvérek telepére. Látogatták a várban fogva tartott rabokat, és látogatóba hívták magukhoz az uradalmi embereket. A városban vagy a környéken élő nemesség tagjai gyakran felkeresték őket, de időnként kiderül az is, hogy prédikátorok fordulnak meg a rendházban. Ez már természetesen nem a lelkipozításhoz tartozott, de feltehetőleg nagy hatással volt a kívülállókra, hogy látták: a pataki jezsuiták körül élénk társadalmi élet alakul ki.

Emellett alkalmazták a katolikus térítés igen hatékony eszközét, a társas együttléthez kapcsolódó vallásos misztikát. Már 1666-ban megalapították a Krisztus Kínhalálának Társulását, ami a „boldog meghalásért” egyesítette tagjait. Összejövetelein időnként a fejedelemszöly és fia is résztvett az udvartartással együtt. Hasonló célt szolgáltak a körmenetek, amikben templomi zászlók alatt szentek ereklyéit hordozták körül a városban, de eljutottak akár Tállyára vagy Újhelybe is. Ahogyan onnan ugyancsak érkeztek Patakra körmenetek. Nagy hatásúak voltak aztán a vallásos színjátékok. Az első, mindjárt 1664 farsangján, valami vígjáték volt, a második azonban – nagybőjt alatt – „Krisztus kereszthalálának követéséről” szólt. Báthory Zsófiát a jezsuiták feljegyzése szerint különösen megrázta.

A fejedelemszöly egyébként és a fiatal Rákóczi nem jobb híján látogatta a jezsuiták összejöveteleit. Berendeztek a várban maguknak is kápolnát, de minden jel szerint szívesen mentek ki a szerzetesek és az egyszerű hívek közé. Így történt részint azért, mert ők is élvezték a misztikus közösségi élményeket. Nemcsak Báthory Zsófia érzékenyedett gyakran el, de úgy tűnik, Rákóczi Ferencet is nem egyszer megrázták új vallása titokzatos eseményei. Magam azt találtam különösen feltűnőnek, amikor a cesztahoviai Madonnának a várkápolnában elhelyezett képén mutatkozó könnyek indították vallásos buzgalomra.

Báthory Zsófiának gyakori nyilvános részvétele azonban a jezsuiták szertartásain és a katolikus hívek között nyilvánvalóan nemcsak személyes vallásosságukkal függött össze. Legalább akkora szerepe volt benne annak a szándéknak, hogy társadalmi súlyukat vessék be a szerzetesek és a katolicizmus érdekében. Így tüntetően hangsúlyozták vallásos alázatukat, és gyalog mentek vagy letérdeltek az egyszerű hívek mellett olyankor is, amikor szokás szerint nem lett volna rá szükség. A fejedelemszöly szentképeket osztogatott gyerekeknek, és vállalta a keresztanyaságot áttért családoknál. Legmesszebbre a társadalmi támogatással akkor ment, amikor egyes áttérők anyagi segítséget kaptak tőle. Ez az utóbbi azonban csak eléggé ritkán történt meg.

A jezsuiták működésének első szakasza tehát Sárospatakon földesúri támogatással alakult ki, és az ellenreformáció jegyében zajlott. Ellenreformáció volt, tekintve, hogy a protestantizmussal szemben, a katolikus egyház érdekében tett mindent, de az ellenreformáció fogalmával rend szerint összekapcsolódó erőszak távolról sem jellemezte. A református vallásgyakorlat szabadságát meghagyták; míg a katonaság a templomra nem rohant, a gyülekezet az istentiszteleteket megtartotta, és rendesen folyt a tanítás a kollégiumban. A protestantizmus híveit mind a fejedelmi család tagjai, mind a szerzetesek a térítés eszközeivel igyekeztek a maguk vallására vonni. A templom elfoglalásában sem Báthory Zsófia, sem a jezsuiták nem vettek részt. Éppen ellenkezőleg, tiltakoztak Starhemberg ostromával szemben.

A császári őrség erőszakos beavatkozása ily módon a térítő földesúri ellenreformáció folyamatát szakította meg. És nem tudjuk, hogy az események anélkül hogyan alakultak volna tovább. Talán Báthory Zsófia is tervezte a templom elvételét, talán meghagyta volna a reformátusoknak. Így mindenesetre az történt, hogy 1671 augusztusától az erőszakos ellenreformáció bontakozott ki Sárospatakon. Előbb a katonaság mozgatta, majd a fejedelemszöly is csatlakozott. Fanatizmusáról a történelmi feldolgozásokba került megállapítások az ostrom utáni cselekedeteit tükrözik. Akkor már nemcsak a várból járó juttatásokat vonta meg a protestánsoktól, de minden egyházi birtokot a jezsuitáknak adományozott. Elvette a reformátusoktól még az ispotály gondozásának jogát is.^[36] Nemcsak az iskolának kellett elbujdosnia; egy ideig református istentiszteletet sem lehetett Patakon tartani. A közeli Hotyka szűk templomába jártak át sokan.^[37]

A térítő földesúri ellenreformáció, végeredményben nem egészen kilenc évig élt Patakon. Azért érdemes mégis vele foglalkozni, mert a térítő földesúri ellenreformáció fogalmát az irodalom nem használja ugyan,

magát az eljárást azonban nemcsak Báthory Zsófia alkalmazta. Ezt tették mindazok a földesurak, akik – a protestáns vallásgyakorlat szabadságát meghagyva – katolikus szerzeteseket vagy világi papokat telepítettek jószágaikra, és a katolikus szertartásnak épületeket adtak.

Egyelőre nem tudjuk, milyen arányban működtek térítő földesurak a katolizáltak között. Csak sejteni lehet, hogy nem voltak kevesen. Erre utal – visszafelé bizonyító erővel – legfőképpen az 1670-es években országszerte kibontakozó erőszakos ellenreformáció: Az 1671 és 1681 közötti időt a protestantizmus gyászévtizedének szokták nevezni. Nem kerülhetett volna az akkori üldözésekre sor, ha sok katolikus főúr előzőleg nem túrta birtokain a protestánsokat, hiszen a nagybirtokosok túlnyomó többsége az 1640-es esztendőkből már katolikus volt. Ha birtokaik valamennyi lakóját saját vallásukra erőltették volna, az 1670 utáni ellenreformáció nem talál a városokon kívül protestánsokat.

A térítő földesúri ellenreformációt és a térítő földesurat mint jelenséget aprólékos kutatásokkal kell azonban még felderíteni. Csak annyi bizonyos, hogy módszereik hasonlíthatnak azokhoz, amiket Báthory Zsófia alkalmazott. Térítő türelmük pedig – talán szándékaik szerint, talán azoktól függetlenül – a császári katonaság 1670 utáni érkezésével szakadt meg. Akkor kezdődött „furcsa háború” a protestáns templomokért.^[38]

3. Az ellenreformáció természete

A jezsuiták Báthory Zsófia által támogatott térítése Sárospatakon igen eredményes volt. A Pro annuis évente beszámol az áttértekről és a különböző kegyességi összejövetelek látogatottságáról. A beszámolókat százakat emlegetnek évről évre az áttérők között és a reformátusok áhítatos csodálatát az utcai szertartásokon. A számok azonban nemcsak a patakiakra vonatkoznak, mert az új rendház messze földről vonzotta ide a híveket. Így még csak nagyjából sem lehet a sárospataki áttérők arányát megállapítani. Első olvasásra egyébként is annyira lelkes és örvendező a feljegyzés hangulata, hogy természetes reflexként kételyeket ébreszt. Szinte hihetetlen a kálvinizmus régi fellegrábjában a katolikus térítés nyomán járó fantasztikus siker.

A többi forrás azonban a jezsuiták állításait közvetve megerősíti. Kiderül belőlük a katolikus előretörés több oka is. Legfontosabbnak látszik az a tény, hogy a sárospataki református gyülekezet élete ekkor már hosszú évek óta válságban volt. A protestantizmus itteni története a legmélyebb mélypontjára zuhant.

A válság kezdeteit nehéz lenne megtalálni; csak valószínű, hogy valamikor az 1640-es évek végére tehető. Akkortól lehet követni a lelkészek ellentéteit a gyülekezettel, versengésüket egymás között, a féltékenykedést lelkészek és tanárok között, végül a város és az iskola ellenséges viszonyát. E tényezők közül egy-egy korábban is jelen volt, de egyszerre és folyamatosan alighanem nagyjából akkortájt kezdtek hatni, amikor – 1650-ben – az „emberek” fegyverrel fenyegették a lelkészeket. Az esperes döbbenetben állapította meg: „csuda... mely igen háborgó és zenebonáló elmével vannak...” A prédikátorok ellentétein „botránkoztak meg”.^[39]

Ekkortájt valóban zajlottak, még hozzá nagy horderejű viták Patakon a prédikátorok és a tanárok között. A Hollandiából és Angliából hozott puritánus eszmék mérkőztek a konzervatív gondolkodással.^[40] A pataki gyülekezet azonban nem tudta a legmagasabbban képzett értelmiség bonyolult szempontjait felmérni. Személyes rokonszenv vagy ellenérzések alapján foglaltak pártot. Mivel pedig a puritánizmus képviselőit, Tolnai Jánost és Medgyesi Pált nem szerették, kényszernek érezték mindent, ami tőlük jött. Rendkívül rosszul hatott rájuk az is, hogy az akkori fejedelemszöveg, Lorántffy Zsuzsanna, elképesztően erőszakos módszerekkel dolgozott a puritánusok mellett.^[41]

Jellemző a puritánizmus és a város rossz viszonyára, valamint Lorántffy Zsuzsanna szerepére az egész ügyben, hogy a Medgyesiek iránti ellenséges érzés 1652 őszén az úriszék elé juttatta az egész tanácsot.

Összeesküvéssel vádolták őket, mert Tolnai és Medgyesi lelkészségét a városban nem voltak hajlandók elfogadni.[42] Végül nem kaptak büntetést, de radikális eszmék védelmére bizonyosan nem lehetett volna rosszabb eljárást választani. Mivel pedig a puritánus prédikátorok konzervatív gondolkodású társaikkal is szemben álltak, és ezt mindenki tudta, a gyülekezet tagjaiban az az érzés támadt, mintha lelkészek viszálya miatt citálták volna őket az úriszék elé. Az egyháziak és a hívek viszonya hosszú időre kibékíthetetlenül megromlott.

Lorántffy Zsuzsanna pedig, úgy látszik, nem tudta helyesen felmérni a helyzetet. Még tovább mélyítette a válságot azzal, hogy a következő évben magához rendelte a tanácsot a presbitérium megalakításának céljával. „Behajtának bennünket” – írja a városi feljegyzés. Majd felháborodottan adja elő, hogy a fejedelemszony „erővel egynéhány presbitereket” jelölt ki és a lelkészek „hírünk, akaratunk nélkül a templomban kipredikálták” az így tett presbiterek nevét. Sikerült tehát a református egyház eredetileg demokratikus, a hívek együttműködésére épülő szervezetét Patakon a gyülekezet botránykövévé tenni.

Nem csoda, ha elkezdtek a lelkészek között „válogatni”; csak akkor mentek a templomba, ha kedvük szerinti prédikációt remélhettek. Sokan azonban nem is a pataki templomba, hanem szomszédos falvakba jártak úrvacsorázni. A sárospataki egyházlátogatások és lelkészi gyűlések jegyzőkönyvei folyamatosan a legfelháborítóbb szabálytalanságokat tárják fel. A hívek panaszkodnak a lelkészekre és viszont, a tanárok nem bírnak a diákokkal, a diákok mind az egyházi, mind a világi előljáróság irányítását visszautasítják. Rosszízű pletykák támadnak prédikátorok és tanárok kurválkodásáról.

A reformátusok feljegyzéseit olvasón szinte ideges türelmetlenség támad, amint látja, milyen közönnyel fogadják a körülöttük kibontakozó ellenreformációt. Báthory Zsófiáék katolizálásának idején, 1661-ben a Sárospatakon tartott egyházmegyei gyűlés főtémája a „pataki prédikátorok között való rend és méltóság” feletti vita volt.[43] A jezsuiták első nagy sikerei közepette, 1665-ben, mintha semmi nem történt volna, még mindig ugyanezzel a problémával birkóztak.[44] Az egyházlátogatáskor aztán, még ebben az évben kiderült, hogy Szepesi András prédikátor nem hajlandó temetési szertartást végezni addig, míg Szerencsi Pál, ugyancsak prédikátor, a városban tartózkodik. Ezt az utóbbit viszont „a sárospataki emberek egyben gyűlven” – többek között – azzal a váddal illették, miszerint prédikációi a „pápastasághoz” nyitnak utat.[45] A templom elfoglalása előtt utolsó egyházlátogatás végül teljes belső zűrzavart tárt fel.[46]

Ez volt tehát a helyzet a sárospataki református gyülekezetben, mialatt az ellenreformáció első fázisa itt kibontakozott. A jezsuita térítéssel szemben valami ellenakcióról nem gondoskodott senki. Amikor pedig történt egy bátortalan kísérlet, ha nem is arra, hogy a gyülekezeti életet bensőségebbé tegyék, de egy látványos összejövetelt mégiscsak tartottak, elmaradt a társadalmi szempontból lényeges támogatás. 1666-ban volt: a reformátusok is rendeztek egy vallásos tárgyú színjátékot, a fejedelmi család katolizálása után maradt legfőbb pártfogójuk azonban, a zempléni főispán, nem jött el.[47]

A térítő földesúri ellenreformáció előtt végeredményben a sárospataki református egyház nem védekezett, hanem szinte kitérte magát neki. A jezsuiták bizonyosan tapasztaltak ellenszenvet, de szervezett ellenállással működésük első időszakában nyilvánvalóan nem kellett megküzdeniük. Így érthető, hogy a katolikus térítés szinte repült. A barátok pedig valóban ujjonghattak sikereiken.

A diadalmenetet az erőszak állította meg. Abban a pillanatban, amikor a császári őrséggel az ellentétek elkezdődtek, minden belső viszály meghalt a reformátusok között. Hivathatták akár az egyházi, akár a világi vezetőket; senki nem akadt, aki akár félelemből, akár opportunizmusból hajlandó lett volna átengedni a templomot. Amikor pedig még súlyosabbá vált a helyzet, és Báthory Zsófia a létezés feltételeitől fosztotta meg a sárospataki gyülekezetet, kipusztítása helyett új erőt adott neki. Első kutatásom idején Sárospatakon, vagy huszonöt évvel ezelőtt, a városi könyvben még találtam egy azóta elveszett, kopott cédulát. Névsor volt rajta és ilyen értelmű szavak: Ezeket a gyerekeket katolikusnak keresztelték, de valójában reformátusok. A város lakóinak katolikus többsége még így is csak a 18. századi telepítések nyomán jött létre.

Alighanem nehéz lesz megállapítani, hogy az ellenreformáció sárospataki tapasztalatai milyen mértékben általánosíthatók. A protestáns egyház talán nem volt mindenütt ilyen elesett. Az üldözés azonban rendszerint semmilyen körülmények között nem hoz valódi eredményeket. A katolikus térítés sikereit tehát valószínűleg a legtöbb helyen az erőszak állította meg.

Megjelent: Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1988. 103-117. p.; ill. Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8.) 186-199. p.

Jegyzetek

[1] Pro annis residentiae Societatis Jesu Sárospatak. – Egyetemi Könyvtár (Budapest) kéziratára. AB 95. (továbbiakban: Pro annis.)

[2] Diarium residentiae Societatis Jesu Sárospatak – Egyetemi Könyvtár (Budapest) kéziratára. AB 96.

[3] Prothocollum venerabilis tractus Zempleniensis 1/1.–4/2.: Liber redditum. – Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. (továbbiakban: Prot.Zemplén.)

[4] Matricula illustrissimae scholae Saros Patachiensis. – Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. (továbbiakban: Matricula.)

[5] Protocollum iudicis primarii et senatus oppidi Sáros Nagy Patak. 1-3. – Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. (továbbiakban: Prot.Sárospatak.)

[6] Az adat nem datálja a pataki katolikus vallásgyakorlatot, mert a pálosok rendháza a 14. század óta gyakorlatilag folyamatosan működött. Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre, 2. Pest, 1872. (továbbiakban: Rupp, 1872.) 337-338. p.

[7] A fejedelmi családot ekkor II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia és kiskorú fia, I. Rákóczi Ferenc jelentette. 1661 áprilisában katolizáltak. Ez a fejedelemasszony számára visszatérést jelentett, a Rákócziak családjára viszont előzőleg már három generáción át református volt.

[8] Valószínűleg Kis Imre lehetett, aki Báthory Zsófia gyóntatója lett.

[9] Prot.Zemplén. 1/3. 741-788. p.

[10] Prot.Sárospatak. 3. 44. p.

[11] Prot.Sárospatak. 3. 25. p.

[12] Prot.Sárospatak. 3. 436. p.

[13] 1647/10. tc.

[14] Prot.Sárospatak. 3. 444. p.

[15] Prot.Sárospatak. 2. 64. p.

[16] Matricula. 234. p.

[17] Prot.Sárospatak. 3. 444–445. p.

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_004.htm

- [18] Matricula. 234. p.
- [19] Prot.Sárospatak. 450. p.
- [20] Pro annuis. 69. p.
- [21] Magyar Országos Levéltár, NRA 763/26.; NRA 763/28. sz.
- [22] Ld. 14. jegyz.
- [23] Ez a középkor óta következetes felfogás ellenkezett a Magyarországtól nyugatra rendszerint követett gyakorlattal. Kollányi Ferenc. A magán kegyúri jog hazánkban. Bp., 1906. 13-15. p. Megmaradt azonban a reformáció után is, bár a katolikus egyház részéről éppen a 17. század közepe táján vitatták erősen.
- [24] Pro annuis. 69. p.
- [25] 1647/5. tc. 7.§. A linzi béke törvénybe iktatása.
- [26] 1608/8. (k.e.) tc.
- [27] Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Bp., 1893. 166. p.
- [28] A kassai rendház 1643 óta állt fenn. Létezését I. Rákóczi György is hivatalosan tudomásul vette: Rupp, 1872. 258. p.
- [29] Pro annuis. 51. p.
- [30] A megegyezést a patakiak szemével írja le: Matricula. 143-146. p.
- [31] Az 1669-i megállapodás szerint például a főprédikátornak 30 köböl búza és 14 hordó bor, az első tanárnak 18 köböl búza és 7 hordó bor, az iskolának 40 köböl búza és 4 hordó bor járt, de kaptak járandóságot más egyháziak is. Dobó Ferenc és Lorántffy Zsuzsanna adományából járt valami készpénz.
- [32] A Prot.Zemplén. 2. adatainak pontos összegzése még nem történt meg. A lelkészek gazdagságára jó példa Verécsi Ferencé, aki páratlanul magas összegért, 1900 Ft-ért vett egy kőházat 1649-ben: Sárospatak 3. 404.
- [33] Ld. 10. jegyz.
- [34] Prot.Zemplén. 1/3. 575. p.
- [35] A Kollégium üzletéről: Hörsik Richárd: Adalékok a pataki kollégium gazdaságtörténetéhez. Kézirat. Az egyéb elszámolásokról szórt adatok vannak.
- [36] Pro annuis. 69. p. Sok esetben utal a birtokok használatára.
- [37] Prot.Zemplén. 1/3. 235. p.
- [38] Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. Bp., 1980. 236. p.
- [39] Prot.Zemplén. 1/2. 212. p.
- [40] A kollégiumi viharokról az ügyben: Makkai László: A Kollégium története 1650-ig. A Sárospataki Református Kollégium története. Budapest, 1981. 26. skk.
- [41] Prot.Sárospatak. 3. 435. p.
- [42] Prot.Sárospatak. 3. 436. p.
- [43] Prot.Zemplén. 1/3. 377-378. p.
- [44] Prot.Zemplén. 1/3. 613. p.

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_004.htm

[45] Prot.Zemplén. 1/3. 668. p.

[46] Prot.Zemplén. 1/4. 16-17. p.

[47] Pro annuis. 32-33. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: A protestáns vallásszabadságért folyó harc az 1646-1647. évi országgyűlésen

Az az alapvető kérdés, hogy mennyire választható el (ha elválasztható egyáltalán) vallás és politika a kora újkori Európában. A kérdés abszurd, ha a korszakban a vallásra hivatkozó háborúk és felkelések végtelenül nagy számára gondolunk. Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy a politikát akkor és ott a történészek legnagyobb részének véleménye szerint vallásos meggondolások határozták meg. Azokat az uralkodókat, akik nem üldözték a sajátjuktól eltérő felekezeteket, ritka és kivételes egyéniségként tartjuk számon. Úgy tűnik azonban, hogy egész sok kivételes eset volt. Ebben a tanulmányban mégsem szándékozom kísérletet tenni valamilyen általános és új koncepció megfogalmazására. Csupán egy olyan epizódot tárgyalok, amiben a politika és a vallás egyértelműen elvált egymástól. Ebben az epizódban igen tekintélyes magyarországi katolikus személyiségek egy igen fontos politikai ügyben a protestánsok mellett álltak. A katolikusokkal szemben fellépő protestáns rendeket támogatta III. Ferdinánd király is, valamint a katolikus rendek néhány tagja. Támogatásuk a protestáns pártot olyan arrogánssá tette, hogy egy alkalommal elhangzott a figyelmeztetés, „mivel ő felsége nemcsak az evangélikusok, hanem a katolikusok királya is, az ő jogaikat és szabadságukat is védeni tartozik.”[1]

Ez a protestáns–katolikus ellentét a valaha tartott leghosszabb magyarországi országgyűlésen robbant ki. A meghívók 1646. augusztus 24-ére szóltak, és a király a következő év június 18-án hagyta el Pozsonyt, miután az országgyűlés törvényeit aláírta.[2] Ferdinánd azonban nem végig tartózkodott az országgyűlés színhelyén. Többször is elment. Pozsonyban úgy tudták, a bécsi karneválra, egy temetésre, továbbá azért, mert különböző birodalmi ügyekkel kellett foglalkoznia. Az utóbbiak részint háborús események voltak, részint pedig a később harmincéves háborúnak nevezett hadakozás béketárgyalásai. A béketárgyalások minden érintett fél élénk érdeklődése mellett zajlottak. A magyarországi rendeket azonban nem érintették. Ők az európai háborúban korábban Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, az utódja, I. Rákóczi György oldalán, illetve az erdélyi fejedelmekkel szemben vettek részt. Rákóczi azonban egy előnyös pillanatban elhagyta nyugati szövetségeseit; már 1645 végén különbékét kötött a császárral.[3]

Így aztán Magyarországon, az országgyűlés idején már jó néhány hónapja béke volt. A magyar rendeket a császár és a fejedelem békekötése mégis rendkívül erősen foglalkoztatta. Főleg az izgatta őket, hogy nem ismerik megállapodás szövegét. Ferdinánd ugyanis Linzben a rendek tájékoztatása nélkül írta alá a szöveget. Másrészt mindenki hallott arról, hogy ez a linzi béke – sok más rendelkezés mellett – a protestánsok egyik régi követelését teljesítette, nevezetesen kimondta a parasztok vallásgyakorlatának szabadságát. Ezzel az üggyel, a jobbágyok vallásszabadságával az országgyűlés 1618 óta folyamatosan, újra, meg újra foglalkozott, anélkül, hogy a katolikus és a protestáns párt között egyetértés alakulhatott volna ki.[4] A katolikusok a patrónusi jogra hivatkozva ragaszkodtak a nem katolikus templomok elfoglalásának jogához, míg a protestánsok a lelkiismeret szabadságára hivatkozva kívánták azt, hogy a templomok a gyülekezet vallását követhessék.

Ferdinánd és Rákóczi megállapodása, jóllehet az országgyűlés bevonása nélkül született meg, tulajdonképpen véget vetett ezeknek a vitáknak. Itt volt az 1646-os országgyűlésre gyülekező rendek izgatottságának harmadik oka. A megállapodást ugyanis ezen az országgyűlésen még törvénybe kellett foglalni. Így aztán az események elején a protestánsok bizonytalanok voltak a tekintetben, milyen értékű Rákóczi győzelme a császár felett a vallásszabadság ügyében, a katolikusok viszont még abban reménykedtek, hogy a törvénybefoglalást, vele a paraszti vallásszabadság kimondását megakadályozhatják. A kilenc hónapra elhúzódó országgyűlési tárgyalásokon hét hónapot töltöttek a linzi béke törvénybe foglalása és a béke rendelkezéseinek következményei feletti vitával.

Mivel a béke legfontosabb rendelkezése a jobbágyok jogait biztosította a földesurakkal szemben, azt lehetne gondolni, hogy az ügyről alkotott vélemények az országgyűlés tagjainak társadalmi hovatartozása szerint alakultak. Vagyis a felsőház, amelynek tagjai a jus patronatust gyakorolták, a törvénybe foglalás ellen voltak, míg az alsóház, amiben kisebb birtokos nemesek ültek, olyanok, akik rendszerint nem tudtak kegyúri jogot gyakorolni, a linzi béke beiktatása mellett voltak. Valóságosan a helyzet sokkal bonyolultabban alakult, és az egyes személyek állásfoglalásának kevés köze volt társadalmi helyzetükhöz, vagy a földesúr-jobbágy viszonyhoz. Kezdetben a nézetkülönbségek a vallási megosztottságot követték. A protestánsok, élükön az erdélyi fejedelem követivel, a törvénybefoglalás mellett harcoltak. A felsőház egyes tagjai, így például Balassa Simon, az Ostrosith testvérek vagy a Kollonich fivérek a megyék és a városok követivel együtt követelték, hogy a király adja át nekik a békekötés szövegét. Ferdinánd azonban minden elképzelhető ürüggyel visszatartotta az iratokat. Elzárkózását a birodalmi miniszterek és vezető magyarországi méltóságok egyaránt támogatták. Támogatta továbbá a királyt minden rendű és rangú katolikus az országgyűlésen. Mivel pedig a többséget katolikusok alkották, nem volt nehéz az események kimenetelét megjósolni.

Aztán történt valami, ami olyan előnyös volt a protestánsoknak, hogy az ember azt gondolná, ők maguk idézték fel, bár elképzelhetetlen, milyen eszközökkel tették volna. A váratlan esemény az volt, hogy a felsőház a linzi béke ügyében szembe fordult a királlyal. Megszakították a törvénybeiktatás feletti vitákat, és delegációt küldtek az alsóházba. A delegáció kijelentette, hogy az urak tökéletesen közömbösek a békekötés ügyében. Arra hivatkoztak, hogy a békét nem a rendek képviselőinek a bevonásával kötötték meg, hanem királyi biztosok tárgyalták. Mivel az urakat ebből a fontos ügyből kizárták, szólt a nyilatkozat, nem kívánnak vele foglalkozni.^[5] Így a korona-rendek viszony megzavarodott; vallásügyi problémából politikai probléma lett.

Az érdekelt felek ennek megfelelően reagáltak. A király feladta a békekötés törvénybe foglalása elleni manővereit. Négy nappal a felsőház kijelentése után átadta a linzi béke okmányait a rendeknek, és a rendelkezések törvénybefoglalását parancsolta. Ettől az időponttól, 1646. október 1-től kezdve Ferdinánd nemcsak a linzi béke beiktatásához ragaszkodott, hanem késznek mutatkozott a protestánsok különböző követeléseit és sérelmeit is meghallgatni. Ferdinánddal együtt a birodalmi miniszterek és a magyarországi méltóságok is álláspontot változtattak. Ez a legfeltűnőbb az újonnan megválasztott nádor, Draskovich János esetében volt. A protestánsok, de még egyes katolikusok is megvetették a jezsuiták iránti nyílt rokonszenve miatt. Eredetileg a béke törvénybe foglalása elleni párt vezérének lehetett tekinteni. Most azonban Draskovich ahelyett, hogy a katolikusokkal fogott volna össze, mindent megtett a különböző pártok megbékítéséért. Ebben a törekvésében az országbíró Pálffy Pál támogatta, valamint a személynök, Mikulich Tamás, akik éppen úgy katolikusok voltak, mint Draskovich.

Ezzel a katolikusok tábora, ami eredetileg támogatta a királynak a törvénybe foglalást elkerülő manővereit, két részre szakadt. A prelátusok, vagyis a katolikus egyháziak rendje maradt az eredeti álláspont mellett. Még egy ritkán használt országgyűlési fegyvert, az ellentmondást vagy contradictiot is bevetették. Megszakították vele a tárgyalások menetét. A katolikus egyház feje, Lippay György esztergomi érsek mozgósított a contradictio mellett és néhány katolikus mágnás csatlakozott hozzá. A felsőházban azonban kisebbségbe kerültek. Pálffy Pál élénk szemrehányásokat tett nekik. Helytelenítésével az országbíró nem maradt egyedül, a contradictiohoz csatlakozó mágnások iránti ellenszenv messze túlterjedt az országgyűlésen. Egy széles körben terjesztett gúnyvers a „pap száamári” csúfnevet akasztotta rájuk.^[6] Kevésbé tevékeny katolikusok kevesebb nyomot hagytak a feljegyzésekben. Bizonyos azonban, hogy a katolikusok nagy része a protestánsokhoz csatlakozott, mert az országgyűlés többsége a békekötést törvénybe foglalta, vagyis a protestánsokkal és magával a királlyal azonos álláspontra helyezkedett.

A törvénybefoglalásról szóló döntés 1646. október 22-én született. És a béke rendelkezései addig nem léptek ugyan érvénybe, míg a király a többi törvénnyel együtt alá nem írta őket, de a jobbágy vallásszabadsága attól kezdve praktikusán érvényesült. A jobbágy vallásszabadságával együtt járt az, hogy a templomok felekezeti hovatartozását a gyülekezet felekezeti hovatartozása határozza meg. Ebből a megfontolásból következett

hosszú harc a katolikusok által korábban elvett templomok felekezeti hovatartozása felett. 1646. október végétől a következő év április elejéig tartott. Ez alatt a hosszú időszak alatt a katolikusok magatartásának új formái jelentek meg, bizonyos elemei viszont változatlanok maradtak.

A király és közvetlen támogatói október elején felvett álláspontjukon maradtak, ugyanígy akkori álláspontjukon maradtak a prelátusok is. Ezzel a korona és az egyházi rend felső szintje között az ellenségesség megmaradt. Az egyházi rend alacsonyabb rendű elemei, amelyek az alsóház tagjai voltak, ellenkező felfogást képviseltek. Közülük egyesek, így többek között Czirják György győri kanonok, Pálfalvai István egri prépost és Tolnay István szombathelyi prépost a protestánsok pártjára álltak. Ezeket a katolikus papokat az alsóházban gyakran bevásztották a protestáns rendek a királyhoz vagy a felsőházhoz küldendő delegációkba. Más egyházi követek szemben álltak a protestánsokkal, esetleg passzívak maradtak ebben a konfliktusban; magatartásukat a feljegyzések nem nagyon emlegetik.

Az alsóház katolikus világi tagjai ugyanilyen ellentmondásosan viselkedtek. Egyesek olyan ellenségesek voltak a protestánsokkal szemben, hogy lehetőleg még a tárgyalásokból is kizárták őket. A templomi épületek felekezeti hovatartozása feletti vita idején a protestáns rendek rendszerint valamelyik követ szállásán tartottak magánmegbeszélést és a hivatalos országgyűlési tárgyalásokra csak egyik, vagy másik méltóság külön meghívására jelentek meg. Más katolikus követeknek viszont a protestánsok megengedték, hogy a magántárgyalásokon részt vegyenek. A világi katolikusok éppen úgy, mint egyes egyházi katolikusok, gyakran úgy jelentek meg, mint a protestáns rendek képviselői. A katolikus Keresztúry László például, Nyitra megye követe, a protestáns templomokért folyó harc egyik kimagasló képviselőjévé vált.

A felsőház katolikus tagjai végül, akiknek a többsége a béke törvénybe foglalása mellett szavazott, a béke praktikus következményeitől megrémültek. Érthetően alakult így a helyzet, hiszen ők voltak azok, akik korábban a vitatott templomokat elfoglalták. Még Pálffy Pál is, akit egy protestáns küldöttség megkért, hogy bizonyos templom átadásával mutasson más uraknak személyes példát, azt mondta, nem sértheti meg saját lelkiismeretét az épület visszaadásával. A katolikus mágnások minden templomhoz ragaszkodtak, és rendkívül kiélezték az épületek felekezeti hovatartozása feletti vitát. Kezdetben a protestánsok 400 templomot követeltek vissza, de az épületek pontos meghatározására csak 168-at tudtak megnevezni. Ezután a katolikusok lehúzták a listáról azokat a templomokat, amelyek még a reformáció előtt épültek, vagy a reformáció után, de katolikus patrónus adományából. Egyértelművé tették, hogy ezekben az esetekben nem hajlandók a gyülekezet felekezeti hovatartozását figyelembe venni. Aztán a katolikus kegyurak birtokain lévő templomokat általában kivonták a tárgyalások hatálya alól, úgyhogy 168-nál lényegesen kevesebb épületről szólt a vita. A protestánsok és a katolikusok végső megegyezése értelmében 90 visszaadandó, a tárgyalások idején katolikus templomot jelöltek meg úgy, mint amelyeket a protestánsoknak át kell adni.[7]

A templomok visszaadásához vezető tárgyalásokat az uraknak az a törekvése mozgatta, hogy a döntésekből a királyt kizárják. Wesselényi Ferenc, az országgyűlés egyik főszereplője szerint azért kellett a protestánsoknak és a katolikusoknak barátságosan megegyezniük, mert valamely fél elégedetlensége a királyi hatalom eluralkodását hozta volna.[8] Ebből a megfontolásból kiindulva engedtek a felsőház katolikus tagjai minden esetben, amikor a protestánsok azzal fenyegetőztek, hogy a királyhoz fordulnak. A király és a protestánsok egyetértése rövid életű volt, de míg tartott, addig csak a prelátusok és a protestánsok állásfoglalását határozták meg vallási megfontolások. A prelátusok még az uralkodóhoz fűződő, rendszerint rendkívül jó kapcsolatukat is kockára tették a római katolikus egyház érdekében. A protestánsok pedig saját vallásuk védelmében mint a király kegyeltjei léptek föl, ami rendkívül szokatlan taktika volt a részükről.

A tárgyalások többi résztvevője a szeptember végétől folyó viták során vallási meggyőződésétől függetlenül cselekedett. A királyt a mágnások makacosságának megtörése vezérelte, ami az uralkodók eléggé általános törekvése volt. Befolyásolhatták ugyanakkor bizonyos megfontolások is, amelyek talán a birodalmi dolgokkal, vagy a Münsterben és Osnabrückben éppen megkezdődött béketárgyalásokkal voltak kapcsolatban. Akárhogy is, Ferdinánd magatartását ezen az 1646-47-es országgyűlésen távolról sem a római katolikus

egyház érdekei határozták meg. A felsőház katolikus tagjainál, akik kezdetben szemben álltak Ferdinánddal, aztán pedig inkább engedtek a protestánsoknak, semhogy uralkodói befolyást hagyjanak érvényesülni, a korona iránti ellenszenv erősebb volt a vallásos érdekeknél. Valószínűnek tartom, hogy a felsőház protestáns tagjai hasonló megfontolásból álltak az alsóház oldalán. A protestáns ügyet támogató katolikus követek vetik fel a magatartások tekintetében legbonyolultabb problémát. Ők is a királyra tekintettek, mint egyes mágnások, de velük ellentétben nem ellenségességet kívántak kifejezni, hanem engedelmességet tanúsítottak. Az országgyűlésen készült feljegyzések sajnós nem árulnak el semmit egy esetleges kapcsolatról a katolikus követek és Ferdinánd, vagy Ferdinánd bizalmasai között. Külön kutatást igényel még a katolikus egyházi követek magatartása. A protestánsok mellett szavazó világi katolikus követek magatartásának okára viszont már a kortársak rákérdeztek. Keresztury László, a protestáns ügy legeredményesebb katolikus támogatója az 1646-47-es országgyűlésen, azt válaszolta, hogy megyéjének követutasítása értelmében járt el.^[9] Hozzá hasonlóképpen cselekvő katolikus követek közül többen mondták azt, hogy mint magánemberek más, eltérő véleményen vannak, de soha nem ejtettek egy szót sem nyilvánosan a protestáns ügygel szemben.^[10]

Ezek szerint egyes katolikus követek tudatosan rendelték alá a vallást más megfontolásoknak, és saját érzéseikkel szemben cselekedtek. Ezzel igen finom politikai érzékről tettek tanúságot. Nem kell azonban a korszak bizonyos magyarországi politikusait, közöttük alacsonyabb rendű nemeseket és követeket rendkívüli személyiségnek tekinteni. Az 1646-47-es országgyűlés katolikus tagjainak kollektív magatartása mindenesetre figyelemreméltó volt. Analógiái bizonyosan megtalálhatók máskor és máshol is.

Eredetileg megjelent: The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646-1647 Diet in Hungary. In: Crown, Church, and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Eds.: Evans, Robert John Weston – Thomas, T.V. London, 1991. 261-268. p. Fordította: Rácsok Gabriella, a szöveget gondozta: Péter Katalin.

Jegyzetek

[1] Szemere Pál erdélyi fejedelmi küldöttnek az országgyűlésen vezetett naplófeljegyzéseiből: Egyetemi Könyvtár (Budapest) MS A. 29. Collectio Kaprinayana (továbbiakban: Szemere.) 167. p.

[2] Az országgyűlés eseményeit itt és az alábbiakban Szemere feljegyzései és Vitnyédy István soproni követ naplója alapján írom le. Utóbbi: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 295. (továbbiakban: Vitnyédy.)

[3] A békekötés szövege, története és szövegeinek kiadása: Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen, 1525-1690. Hg.: Gooss, Roderich. Wien, 1911. 715-895. p.

[4] Ld. Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve, II. Bp., 1892. 34-51. p.

[5] A kijelentést Vitnyédy a királlyal szemben tiszteletteljes formában, Szemere nyers fogalmazásban adja vissza. A felsőház nyilatkozata mindkettőjük szerint 1646. szeptember 27-én hangzott el. Vitnyédy. 75. p.; Szemere. 145. p.

[6] Péter Katalin: Köznemesi politika, köznemesi publicisztika a 17. század derekán. Az országgyűlési pasquillus. In: *Történelmi Szemle*, 1979. 2. sz. 200-224. p.

[7] A megállapodás és a jóváhagyott békeszerződés nyomtatásban: Magyar Törvénytar. 1608-1657. évi törvények. Szerk.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Bp., 1900. 420-446. p.

[8] Idézi: Szemere. 164. p.

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_005.htm

[9] Szemere. 182. p.

[10] Vitnyédy. 93. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon

Patak lakossága körülbelül száz éven át voltaképpen azonos volt a református gyülekezettel. Református istentiszteletet gyakoroltak a templomban, a református felekezethez tartozó tanárok tanítottak a Kollégiumban azóta, amióta az 1560-as, 1570-es évek fordulójától Sárospatak az egész környező vidékkel együtt erre a felekezetre tért.[1] Katolikusok azonban maradtak közöttük. Az 1663-ban ide telepített jezsuita rendház feljegyzései szerint előzőleg az újhelyi pások gondolták az itteni hívőket; még plébániának használt épületük is volt.[2] A helyét nem ismerjük, mint ahogyan egyelőre nem került elő adat a katolikusok akkori vallásgyakorlatának mikéntjéről sem. A lelkigondozók bizonyos esetekben valószínűleg idejöttek Újhelyből, a katolikus patakiak viszont átjárhattak az újhelyi templomba, mert ez volt a szokás. A közeli templomokat szokták általában felkeresni egyes helységeknek az uralkodó felekezet mellett megmaradt más vallású töredékei. A városi templom közös használatáról, bár Magyarországon ilyen gyakorlat is előfordult, nincs adat. A főként Kispatakon élő szláv ortodoxok vallási viszonyairól viszont egészen a jezsuiták betelepüléséig semmit sem tudunk.

A felekezetek egymás közötti viszonyáról pedig éppen az adatok hosszú időn át érvényes hiánya tanúskodik. Nyilván nem történt olyan összezördülés, nem támadt olyan zavar, amit akár a városi könyvekbe, akár a református espereseknek az 1620-as évek végétől fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyveibe szükséges lett volna feljegyezni. Magyarországon másutt is ez a tapasztalat: míg az ellenreformáció erőszakos módszerekre nem tért, a települések uralkodó felekezetei és vallástöredékei rendszerint békésen éltek egymás mellett.[3]

A református felekezethez tartozás külsőségeiben vagy szokásaiban jelentette bizonyos szabályok megtartását. Az alapkötelesség még a reformáció legelső idejéből származott. Ahogyan Luther annak idején előírta, a pataki prédikátor, Kecskeméti Alexis János szerint is háromszor kellett imádkozni, reggel, „mielőtt külső szorgalmatosságunkhoz kezdenénk”, délben étkezés előtt vagy után, végül „estve, az mikor nyugodalmunkra megyünk”. Ezek voltak az otthoni kegyesség alkalmai, de naponta kétszer volt ima, esetleg prédikáció is a templomban. Istentiszteletet ünnepnapokon kétszer, orgona nélkül, de énekléssel tartottak. Úrvacsorát a sátoros ünnepeken, húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor lehetett, illetve kellett venni.[4]

A gyermekeket valószínűleg a templomban, istentisztelet után, a hívek jelenlétében keresztelték, mert Magyarországon általában ez volt a szokás. Ott viszont, ahol a házi keresztelés gyakorlata előfordult, mindig nagy viták voltak az ilyen eljárás teológiai problémái felett, márpedig Patakon minden jel szerint nem voltak nézeteltérések azon, hogy érvényes-e a gyülekezeten kívül történt keresztelés. A kátét a lányoknak a gyülekezetben, a fiúknak az iskolában tanították.[5] Arról nem maradt adat, hogy felnőtteket hitük tanításairól – amint Kálvin még előírta – kikérdeztek volna. Volt viszont konfirmáció, mint a kálvinista gyülekezetekben rendszerint. Vagyis a kátétanulás befejeztével a kamasz gyerekek „hitet tettek a gyülekezet előtt”, és utána vehettek ők is rendszeresen úrvacsorát.

A házasságot a gyülekezet által állított „lánykérők” készítették elő.[6] Az ő „szemük láttára” cseréltek keszkenőt a jegyesek. A férfi esetleg gyűrűt is adott. Utána tehettek valamilyen fogadalmat egymás iránti hűségükről, mert a feljegyzések ismételt említenek „hites mátká”-kat. A mátkaságokat éppen úgy az egyházmegye zsinata oldhatta fel, mint a szabályos házasságokat. Ilyenkor az ajándékokat kölcsönösen visszaküldték egymásnak, ahogyan Pataki Kovács Tamás és menyasszonya például, vagy Beke Margit és vőlegénye, Nagy György tette az egyházmegyei zsinat végzése értelmében.[7]

Úgy tűnik, a hites mátkák viszonya a szexuális együttélést megengedte, de az ilyen kapcsolatból esetleg született gyermekeket nem tekintették törvényesnek. Taraczközi Zsófi asszony mindenesetre, aki Tóth Istvánnal járt jegyben özvegyen, úgy nyilatkozott a lelkészek gyűlése előtt, hogy „az loncsos fia az ő oldala mellé nem fekszik”.^[8] Ezek szerint az volt a természetes, ha a jegyesek aludtak együtt. Jóval később pedig, már a katolikus papok rendszeres működése idején, akiknél a házasság tekintetében ugyan sok minden megváltozott, vagyis nem lehetett elválni, több „törvénytelen” gyermek keresztelése alkalmával beírták az anyakönyvbe az apa nevét. Ezek lehettek a „hites mátkaság” esetei.

Így például Ujhelyi János „törvénytelen apától” született az a János nevű csecsemő, akit Sokoraj Erzsébet tanú és a keresztszülők jelenlétében megkereszteltek.^[9] Voltak természetesen „ismeretlen” apák is, de a törvénytelen gyermekek száma nagyon kevés. Ha a nő teherbe esett, a „hites mátkák” és nyilván azok is, akik között hivatalosan nem volt megengedett a házasság előtti szexuális kapcsolat, sokszor egyszerűen összeházasodtak.

A törvényes utódokat biztosító, vagyonközösséggel és együttlakással járó házasságot a templomban kötötték. A lányok rendszerint igen fiatalon, idősebb férfival. A túlságosan nagy korkülönbség azonban az esketésnél kizáró ok lehetett, ahogyan Tibot István lánya és Kőműves István között a gyülekezet nagy életkorbeli „egyenlőtlenséget” talált, és az esketést a lelkész megtagadta.^[10] A házaspárok többsége aztán – jó vagy rossz viszonyban egymással – rendszerint együtt maradt. A kifejezetten rossz házasság azonban Patakon sem lehetett ebben az időben jellegzetes. Sok magyarországi adat arra utal, hogy – durván leegyszerűsítve a helyzetet – a 16. században a házastárs tudtával, de felháborodása nélkül zajlottak nagy törvénytelen szerelmek, míg a 17. században a házastársba illet szerelmesnek lenni.

Szerelmes volt például Patakon özvegy Feketéné és Botka Molnár Mátyás. Először nem akarta őket a lelkész összeadni, mert „az legény fiatal ... az asszony idős”. Aztán az egyházmegye gyűlése mégiscsak engedélyezte az esküvőt. Nyilván régóta együtt éltek. A házasság engedélyezésének oka ugyanis ez volt: „sok esztendeje ... nagy köztök az szeretet”.^[11] A törvényes házasságtól a szerelem valószínűleg nem múlt el. Az is a rendszerint jó házasságokra utal, hogy a házastárs „paráznasága” alapján lehetett legegyszerűbben feloldani a házasságokat. Nem tekintették tehát természetesnek a házasságon kívüli kapcsolatot. De volt házasságtörés is. Ahogyan Kántor Jánosné Boldizsár Juditot például Dienes Szabóval látták többen is otthon együtt fürdeni. Az asszony nem akármilyen egyéniség lehetett: a házasság felbontását ő kérte, és nem a férj. Nyilvánvalóan tudta azonban, hogy nem lesz könnyű: válóperekben szokatlan módon, ügyvédet alkalmazott.^[12]

A válóper lehetősége a kálvinistáknál nagy előny volt a lutheránusokhoz, de főként a katolikusokhoz viszonyítva. Talán ez is hozzájárult a jó házasságok számának növekedéséhez: a megromlott kapcsolatokat nem kellett feltétlenül fenntartani. A házaspárokat összetartotta természetesen sok minden az érzelmeken kívül is, de nem érezték reménytelen rabságban magukat. Bizonyos esetekben, így a házasságtörésnél vagy hűtlen elhagyásnál könnyebben, más esetekben, így a betegségeknel nehezebben, de helyt adtak a válókeresetnek. A betegségek közül leggyakrabban, de legkisebb sikerrel a válóper szempontjából, a frigiditást szokták Patakon említeni. Rendszerint gyógyítást vagy közös imát javasoltak ilyenkor az atyák. Esetleg – végső esetben, ha a felek nagyon ragaszkodtak a váláshoz – tanúsítani kellett.^[13] A „morbus gallicus” viszont, vagyis a „francia betegség”-nek nevezett nemi betegség a házastársnál természetes válóokként szerepelt. Elég gyakran fordult ez elő a 17. század folyamán! Válást sem keveset mondtak ki. 1629-ben például három,^[14] 1640-ben hat pataki házasságot bontott fel az egyházmegyei zsinat.^[15] Nem tudjuk, mi történt azokkal, akiknek a házasságát nem oldották fel. A házastársi kapcsolatot viszont bizonyosan nem mindenki tartotta fenn az eredménytelen válóper után. Balog Erzsébet, Molnár István felesége mindenesetre kijelentette a válási keresetet elutasító egyházi gyűlés előtt: „nem áll többé férjéhez ... arannyal megtöltenék is.”^[16]

Ahogyan a házassági ügyek, úgy az erkölcs felügyelete általában is az egyház illetékessége alá tartozott. Főként a paráznaság eseteiben jártak el; az egyházi élet szabályainak megsértése, templomi

fegyelmetlenkedés, az úrvacsorával nem élés és hasonló a feljegyzett ügyekben nemigen fordultak elő. A paráznságról sem lehet azonban azt állítani, hogy nagyon gyakori lett volna. Így „pajkosokkal tisztátalankodott” például Oláh György felesége, akit már lánykorában – anyjával együtt – rajtakaptak erkölcstelenségén.[17] Vagy a kispataki Garas László lánya, Erzsébet „paráználkodott”. [18] Ilyenkor „eklézsiakövetést” róttak ki, vagy „megpellengézték” őket, vagyis a templomban nyilvánosan kellett bűnbocsánatot kérniük, vagy – valószínűleg a templom előtt lévő – pellengérré állniuk. Feltűnő, hogy ilyen büntetéseket az esetek túlnyomó többségében nőkre, főleg lányokra róttak ki, holott egyébként mintha nem szenvedtek volna az erkölcsök megítélésében hátrányt az asszonyok és a hajadonok. Mátkasági vagy házassági bontópereket éppen olyan gyakorisággal kezdeményeztek nők, mint férfiak.

Az élet vége, a halál szintén az egyház közreműködésével következett be. Lelkészt hívtak a haldoklóhoz. Talán beszélgetnie kellett vele, vagy a hozzátartozókat vigasztalta a pap, hiszen a kálvinista tanítások szerint az üdvösségnek nem volt feltétele semmilyen, a halál előtt közvetlenül megcselekedendő tett vagy ceremónia. Patakon viszont a lelkész a haldoklónál „prédikált”, és nagyon felhőborította a patakiakat, ha ezt valamelyik lelkész nem tette meg. A jezsuiták idejövetele után pedig az derül ki, miszerint a páterek térítő tevékenységében a legeredményesebb mozzanat talán éppen az volt, hogy tűzön-vízen keresztül elmentek a legnyomorúságosabb társadalmi állású haldoklók ágyához is.[19]

Az egyház által diktált szokásoknak vagy kötelességeknek bizonyosan nem minden pataki tett eleget. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek gyakran említik, hogy a hívek „restebbek kelletinél”. Egyénileg vagy társadalmi állás szerint változhatott a gyülekezethez fűződő viszony, de minden rétegben éltek támogatói, anyagilag is áldozói az egyháznak. Baxa István özvegye, Derecskei Borbála „scallat szőnyeget” adott a prédikálószekre.[20] Egy legény „szőlőcskét” adományozott.[21] mások házakat egyházi célra. Ebben nem volt semmi rendkívüli. Ugyanúgy cselekedtek a hívek gyakorlatilag mindig és mindenütt.

Rendkívülinek látszik viszont az az óriási érdeklődés és szakértő figyelem, amellyel a patakiak a prédikátorokat hallgatták, és az, amilyen határozottan állást foglaltak bizonyos tanítások mellett vagy ellenük. A hívek ilyen jellegű magatartásáról ritkán maradtak a reformáció utáni időkben források. Akkor – bár Patakon nem volt adat – általában lázas érdeklődés kísért minden tanításbeli változást. Már a 17. század folyamán viszont egy nyugat-magyarországi mezővárosi és falusi együttesben végrehajtott vizsgálat eredménye látszik jellemzőnek. Több gyülekezet tagjairól kiderült, hogy többségüknek egyházuk alapvető tanításairól sincs fogalmuk.[22]

Sárospatakon viszont 1629-ben az úrvacsoraosztás körül, és általában Tolnai Pap István prédikátor tevékenységén a szó szoros értelmében késhegyig menő harc robbant ki. A lelkész állítólag fejszével védekezett.[23] De olyan idők is voltak, amikor az alsóhóstátiak Petrahón, a héceiek Ardón vették magukhoz az úrvacsorát, mert elégedetlenek voltak a pataki úrvacsoraosztás módjával.[24] Emiatt, valamint az úrvacsoraosztás szertartása és a róla szóló tanítások körül aztán folyamatosak lettek a viharok Patakon. Ezek foglalkoztatták az egyszerű embereket leginkább már a reformáció idején, majd később is egyébként mindenütt.

Az úrvacsora mellett két ügy robbantott ki különösen hosszan tartó, nagy viharokat Patakon. Az egyik a presbitérium bevezetése, a másik a puritánus tanításokat hirdető prédikátorok személye volt. A kettő voltaképpen összefügg, és sokkal kevesebb baj lett volna belőlük, ha Lorántffy Zsuzsanna egyházpolitikája nem olyan erőszakos.

A fejedelemasszony 1653. augusztus 26-án hívatta össze először a város népét „az presbiterium felállítása végett”, de akkor sikerült ellenállniuk. Másodszor december 24-én írta be a városi könyvbe a főbíró: „behajtanak bennünket” a várba. „Regulákat magyaráznak” – folytatta, vagyis úgy látszik, teológiaiilag is meg akarták velük értetni a dolgokat. Nem sikerült. Senki nem vállalta a presbiterséget. Végül „erővel” választotta ki az embereket „önagysága”. „Hírünk, akaratunk nélkül az templomban kipunlikálták” – fejeződik be

készen a feljegyzés.[25] Így lett a kor legradikálisabb egyházkormányzati elveiből a földesúri önkény eszköze. Előzőleg Tolnai Dali János és egy másik puritánus kiválóság, Medgyesi Pál erőltette volna a presbitérium bevezetését, majd személyük körül támadt olyan vihar, hogy az emberek „halállal fenyegették” Tolnait.[26] „Háborgó és zenebonáló elmével vannak”, állapította meg 1650-ben tett vizitációja idején az esperes. 1652-ben, amikor Lorántffy Zsuzsanna parancsára „hivattal” kellett volna adniuk Tolnainak és Medgyesinek, de megtagadták, összeesküvés vádjával úriszék elé került a tanács. A helyzet azonban annyira a város mellett szólt, vagyis a földesúri utasítás annyira sértette papválasztási jogukat, hogy még az uraság embereiből álló törvényszék sem marasztalta el őket. Végül csak az udvarban voltak hajlandók eltérni a sok vihart kavart prédikátorokat. „Önagysága méltóságos helyibe maradjanak” – állapodtak meg az úriszék előtt.

Történetek aztán később is – sikertelen – kísérletek Tolnai és Medgyesi bevezetésére. A városiak vagy a városiak egy része elégedetlen volt azonban a puritánusok ellenfelével, Veréczy István prédikátorral is. Egy mészáros a tanács elé citálta őt. Az ügy hosszan húzódott, és összekapcsolódott a prédikátorok belső viszályával.[27] Az események valószínűleg nem maguktól alakultak így. Személyes ellenszenv illetve rokonszenv befolyásolta őket. A puritánusok és egyházi ellenségeik egyaránt igyekeztek a gyülekezetben tábor szervezni maguknak. És talán a tanácsnak a városi könyvbe bejegyzett véleménye vagy a városiaknak a forrásokban megfogható magatartása sem esett egybe az egész lakosság akaratával. A Patakot jellemző nagy társadalmi különbségek mellett teljes egyetértés nem is lett volna természetes.

Különös baj nem lett volna mindebből nyugodt időkben, amikor az egyházat nem fenyegeti semmi veszély. A puritánizmus körüli viharok azonban a reformátusok szempontjából a legrosszabbkor törtek ki. Körülöttük mindenütt a katolicizmus hadállásai erősödtek, miközben Patakot a hívek és a papok vitái árasztották el. Szerencsétlen véletlen folytán került ide sok alkalmatlan prédikátor is, de a helyzet súlyosságát nem érzékelték a kiválóságok sem.

A jezsuiták idetelepítése után másfél évvel, amikor ők már nagyon eredményesen térítettek, az 1664 decemberében Sárospatakon tartott református zsinat az itteni lelkészek és tanárok között a rangsorukon régóta húzódó viszályal volt elfoglalva. Tárgyaltak továbbá arról, hogy Buzinkay Mihály tanár használhatja-e a Kollégium piaci pincéjét. Végül Buzinkayt és az egyébként kiváló felkészültségű Pósházi János professzort igyekeztek békíteni, akik között gyűlöletig fokozódott az ellentét. Arról, hogy a jezsuitákhoz, akiknek fakápolnáját már háromszor bővítették, mennyi ember sereglik, a zsinati jegyzőkönyvben egy szó sem található.[28]

A gyülekezet előbb ébredt rá a lelkészek kötelelességmulasztására. Már 1665-ben panaszt emeltek az egyházi felsőbbbségnél a „pápastaság”-gal szemben nem elég szilárd, illetve saját egyháza tanításaiban bizonytalan Szerencsési Péter prédikátor ellen.[29] Aztán 1669-ben jött egy különösen érzéketlen lelkész, Sellyei András. Nyilván kiváló képzettségű volt; Hollandiában tanult. Ott feltehetőleg elsajátította a legragyogóbb elveket. Csak arra nem jött rá, hogy amikor a jezsuiták már megalapították a misztikus kegyesség nagy térítő erejű közösségét, a Krisztus Kínhalálának Társulását Patakon, neki is valami bensőséges lelki élményt kellene nyújtania. Ehelyett „igen megmocskolta, rossz embereknek mondván a patakiakat”. Talán az áttérők miatt szidta azokat, akik az ő prédikációit hallgatták. A türelmét vesztett gyülekezet visszakérte az idehozatalára fordított pénzt, és elküldte Sellyeit.[30]

A református egyház történetének ebben a válságos időszakában megjelenő jezsuiták éppen olyan jellegű földesúri önkény segítségével jöttek Sárospatakra, mint amelyik nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az itteni gyülekezet elerőtlenedjék. Pataki működésük aztán két szakaszra tagolódott. A térítés időszakával kezdődött; 1671-től erőszakkal folytatódott. A jezsuita rendnek II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia adott át a rendház és iskola céljára kibecsült belsővárosi házakat. Előbb, 1663-ban kettőt, majd többet is, valamint nagy összegű készpénzt.[31] Mindehhez, mint földesúrnak joga volt, még akkor is, ha az intézkedés többeket felháborított. Zemplén megye nemessége például hivatalosan tiltakozott ellene azon az alapon, hogy a jezsuita rendet törvény tiltja ki a királyságból. Báthory Zsófia ezzel szemben azzal védekezett, amivel minden,

jezsuitákat befogadó földesúr: nem birtokokat, csak tanítási lehetőséget biztosít számukra, ezt pedig szabad.[32]

Arra viszont, amihez az ország törvényei értelmében tényleg nem volt joga, a református templom elvételére, eredetileg nem gondolt Báthory Zsófia. Amikor az első házfőnök, Sámbar Mátyás kezébe 1666-ban 12 ezer birodalmi tallért letett, tisztázták azt is, hogy a rendház és az iskola fenntartásán kívül templom építésére szánja a hatalmas összeget. Akkor a belsővárosi templom elé emelt katolikus fakápolna már állt, tehát rendes kőtemplom építését tervezték a katolikusoknak Sárospatakon. „Az oly sok éve elnyomott és megalázottan fekvő római katolikus hit” feltámasztására hívta ide a fejedelemasszony a jezsuitákat, akik „a lelkek áttérítésében” (in conversione animarum) olyan kiválóak. Vagyis téríteni kellett; nem volt szó arról, hogy eddig elnyomott katolikusok kapják meg a vallásgyakorlat lehetőségét. A jezsuiták feljegyzései utalnak viszont arra is, hogy eddig sokan félelemből nem merték gyakorolni katolikus hitüket. Ez egyes esetekben igaz lehetett.

A jezsuita térítés óriási lendülettel indult. 1667-ben állítólag a Kollégium diákságát is elérte: az a hír járta, hogy a házfőnökkel tárgyaltak az iskola átadásáról.[33] Ez azonban csak a református egyház válságával összefüggő tünet lehetett. A térítés – mintegy természetesen – a társadalom két szélső pólusát ragadta meg, a legelőkelőbbeket és az egyház által eddig leginkább elhanyagoltakat. A társadalom felsőbb szintjein az alaphangot Báthory Zsófia adta meg, aki eredetileg katolikus hitéről annak idején a Rákóczi-házasság kedvéért lemondott, de 1661 nyarán rekatolizált. Fiát, az Európa-szerte ismert dinasztia akkor egyetlen élő tagját pedig a katolikus hitre térítette. A legalsó szinten viszont a katolizálási szándékot az oda irányuló figyelem szokatlan volta váltotta ki. Ezért jellemző az, hogy bár a jezsuiták Patakon belül rendszerint a Belsővárosban tartott körmeneteik stációit az uradalmi emberek házaik vagy éppen a vár bejárata előtt, esetleg bent az udvaron helyezték el, kimentek a cigányoknak a Bodrog árterén álló sátraiba is. Református prédikátor aligha fordult meg ott, állapították meg a jezsuiták, és igazuk lehetett. Végül prédikáltak szláv nyelven is.[34]

A szemmel látható legnagyobb változás a jezsuiták megjelenése következtében talán az volt, hogy kivitték az egyházi életet az utcára.[35] A körmenetek mellett tartottak színjátékokat is; vallásos és világi tárgyúakat egyaránt. Rögtön ide jövetelük után nagy sikere volt a farsangkor tartott színdarab „jovialitásának”. Prédikációk is elhangzottak szabad ég alatt. Leghatásosabb katolikus részről Sámbar Mátyás volt, aki előzőleg Kassán, az ottani prédikátorral, Czeglédi Istvánnal folytatott szóban és írásban országos érdeklődést keltő, kölcsönösen rendkívül szarkasztikus hangú vitákat. Patakon többnyire Pósházi János állt ki ellene.

A kálvinistákat a jezsuita feljegyzések szerint mindez elragadtatott csodálattal töltötte el. A valóságban nyilván tényleg megbámulták az ő tanításaik és szokásaik szerint idegen cselekményeket. A református vallásosság normális körülmények között mindig is a templom falai mögött maradt. Most – a jezsuiták kihívására – próbálkoztak az övékéhez hasonló látványosságokkal a reformátusok is. Sikert azonban nemigen értek el. Míg a katolikusoknál Báthory Zsófia fiával együtt gyakran megjelent az utcai ceremóniakon, gyalog ment, vagy térdelt a hívek között, a reformátusok 1666-ban rendezett nyilvános színjátékára legfőbb világi támogatójuk, Bocskay István alispán nem jött ide.[36]

Mindent összefoglalva: a válság állapotában lévő református egyház részéről – szószéki dörgedelmeken túl – semmi nem történt a katolikus térítés megállítására. Ezért lehetett a jezsuiták térítő tevékenysége olyan eredményes. 1663 áprilisában jöttek, és még ugyanabban az esztendőben 32 áttérő volt. 1664 húsvétján pedig nyolcszázán áldoztak; előzőleg legfeljebb nyolcan áldoztak.[37] Nem tudjuk azonban, hányan lehettek az áttérők vagy az áldozók közül patakiak. A rendház ugyanis nagy hatósugárral működött. Vezettek Tolcsvára, Tállyára és Újhelybe is körmeneteket; ugyanígy jöttek az egész környékről katolikusok vagy katolizálni szándékozók Sárospatakra.

Az első gyermekkeresztelést – akár pataki volt a csecsemő, akár nem – 1663. június 4-én vezették be az anyakönyvbe.[38] A szertartást maga Sámbar végezte, a szülők Tot Simon és felesége, Zsófia voltak, míg a

csecsemő János. Kereszteltek aztán – feltehetőleg áttérő – felnőtteket is. Ez azonban nem volt a katolizálás feltétele. Több eset leírásából kiderül – Patakon éppen úgy, mint másutt –, hogy a vallásváltoztatás szándékát egyszerűen kijelentették az újonnan választott felekezet templomában. Kevesen adtak magukra annyit, mint az a sajnos ismeretlen nevű pataki asszony, aki a prédikátor előtt kívánt volna katolizálni, de nem tehetette, mert Szepesi András nem ment át miatta a pár lépésnyire lévő parókiából a rendházba.[39] A jezsuita térítés minden eszközt felhasznált, de nem volt erőszakos. Mindennél világosabb bizonyítéka ennek az a tény, hogy gyakran kereszteltek más vallású vagy vegyes vallású házasságból származó gyermekeket. 1672-ben például két katolikus keresztelésnél is kálvinisták voltak a szülők.[40] Előzőleg a habánok közül kereszteltette több, az anyakönyvben „arianus”-nak nevezett házaspár katolikus szertartás szerint a gyermekét. 1665-ben egyszer az apa, máskor az anya volt csak katolikus, a másik szülő más felekezethez tartozott.[41] Ezek szerint még a szentségnek tekintett keresztséget is kiszolgáltatták a jezsuiták a szülők áttérítése nélkül.

Ez a toleráns magatartás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Sárospatak életét a jezsuita térítés nem bolygatta fel. A felekezetek egymás közötti békéje egészen 1671-ig megmaradt, bár 1666-ban Báthory Zsófia megvonta a lelkészekről és a tanároktól, valamint a Kollégiumtól a hagyományosan járó, sőt egyes volt földesurak végrendeleteiben is meghatározott urasági támogatást. Ugyanezt tette valamennyi Rákóczi-birtokon. Emiatt az uralkodóig mentek panaszok,[42] de egy-egy helység lakóit nem fordította egymással szembe.

A hatás a zömében református felső-magyarországi köznemességnél mutatkozott: elfordult Báthory Zsófia fiától, I. Rákóczi Ferencről, aki pedig vezérszerepre tört az ellenzéki főnemesek éppen akkortájt Wesselényi Ferenc nádor irányításával zajló mozgalmában. Emiatt az ügy miatt kellett az egyházi jövedelmeket – Patakon tartott tárgyalás eredményeként – visszaadni, és az időközben elmaradtakért nagy összegű készpénzt letenni.[43] Tízezer kardot kötött így Rákóczi, állították a köznemességre utalóan a kortársak, a mozgalom kimenetele azonban nem volt szerencsés: elfojtása után Báthory Zsófia 400 000 forintot fizetett a kincstárnak fia büntetlenségéért. Mindez Patakot közvetlenül annyiban érintette, hogy a Kamarának fizetett pénzre ráadásul Rákócziéknek őrséget kellett minden várukba, – így még 1670 legvégén ide is – befogadniuk.[44] Közvetve hatott Sárospatakon, de az országban mindenütt a Wesselényi-féle mozgalom, majd a felső-magyarországi nemeseknek abból kinőtt vagy arra következő felkelése ürügyén induló uralkodói önkény, illetve ezzel a torz abszolutizmussal szembeforduló, mind szélesebb körű politikai elégedetlenség.

A térítő ellenreformáció a császári őrség akciói következtében vált erőszakos ellenreformációvá Patakon. Elfoglalták a reformátusok templomát. Ezután változott meg Báthory Zsófia magatartása is.[45] Az egyik ide helyezett császári parancsnok kezdte, aki 1671. április 12-én, „déleesti órán”, amikor a gyülekezet a templomból jött ki, a főprédikátort, a Kollégium rektorát, egyik tanárát és a főbíró magához hívatta azzal, hogy adják át a templomot. Bezáratta a belsőváros kapuit, közben pedig összeszedette a kollégiumi diákok fegyvereit. Nemleges válaszuk után az előljárók egy ideig fogságban voltak, majd elmehettek.

Ezzel meg is szűnt közöttük minden korábbi ellentét vagy széthúzás. Szilárdan állták a különböző parancsnokok rájuk-rájuk támadó követeléseit. Sem a világi magisztrátus, sem az egyháziak között nem akadt senki, aki akár csak tanácsolta volna is a többieknek a megalkuvást. Pedig a végén már elmondták nekik: a templomra katonai célból tartanak igényt. A várat akarja az őrség a templom átépítésével megerősíteni. Nem fogják átadni a katolikusoknak. Végül Rüdiger Starhemberg tokaji kapitány 1671. augusztus 5-én „megvítatta” a templomot. Másnap elfoglalták a Kollégiumot. Közben a gyülekezet lehetőséget kapott arra, hogy a templomi felszerelést kimenekítse. A tanács meg is szervezte az akciót. Elvinni azonban nagyon keveset tudtak, mert az urasági emberek sok mindent felhordtak a várba. Báthory Zsófia közben a közeli Borsiban volt. Onnan küldött egy jezsuita pátert tiltakozni a templom elfoglalása miatt. A császári katonaság ugyanis nem csak a gyülekezetre mért csapást; súlyos sérelmet ejtett az ő földesúri jogain is. A birtokosok a magyarországi jogszokás szerint uradalmaikban bármilyen felekezet felett gyakorolták a földesúri jogokat. Starhemberg eljárása nyomán tehát újabb ellentét került a Rákóczi-család és az uralkodó, I. Lipót viszonyába.

Patakra és a patakiakra ebből csak az tartozott, hogy a templom és az iskola elvesztésével a lakosság még mindig messze túlnyomó többségét összefogó református gyülekezet életének külső keretei szétestek. Akkor, közvetlenül a templom elfoglalása után azonban még volt remény. Tényleg nem adták a jezsuitáknak, hanem a külső várfalon lévő új kaput lezárva a templomon keresztül nyitottak kijáratot a belsővárost körülvevő erődítményből. Megszűnt a templomban a vallásgyakorlat. Jó fél évvel később kapták meg a templomot a jezsuiták. Báthory Zsófia eredetileg nem tervezte, de most már átadta nekik. 1672 húsvétján, április 17-én szentelték be újra katolikus szertartás szerint. Előzőleg, még 1671-ben átadták a rendnek a Kollégiumot, illetve csak az épületegyüttesét. Mert a Kollégium a diákokkal volt teljes. Ők pedig akkor már elmenekültek.

Patak lakóinak többsége viszont egyelőre itt maradt. Végigélték azt, hogy a belsővárosi házakba, a várba katonaságot szállásoljanak. Tűrték követeléseiket, és tűrték a jezsuiták magatartásának fokozatos átalakulását. Ők akkor már nem egyszerűen térítettek, hanem „katonai kísérettel” járták a várost.[46] Ha tehették, „erővel, német segítségével” kényszerítették a reformátusokat a katolikus ünnepek megtartására.[47] Az új rendházfőnök még azzal is kísérletezett, hogy udvari emberek útján a templom elvétele után magánházakba szorult református vallásgyakorlatot általános érvénnyel megtiltassa. Klobusiczky Ferenc azonban, aki akkor Zemplén megyei alispán volt, katolikus létére is annyira együtt érzett szülőhelye lakóival, hogy megakadályozta a tervet. Ő segített az új, végül a Hécében épült templomért folyó tárgyalásokban is. Igaz, amikor viszont kifejezetten uralkodói parancsa volt, egyszer ő foglalta el a katolikusoknak a belsővárosi templomot.[48] Mert minden hatalomváltásnál, kurucok bejövetelénél, kiűzésükkor változott a templom, sőt az iskolaépület felekezeti hovatartozása is. A kurucok rögtön a katolikus jelvények eltávolításával kezdték; kimenetelük után azonnal újra elhelyezték a templomban a szentek szobraikat. Ily módon a felekezetek közötti viszony a városon belül mindjobban elmérgesült. 1690-ben már nemcsak katonák, de helybeli lakosok is segítettek kiűzni a prédikátort és a református vallásgyakorlatot abból a rossz csürről, amit akkor istentiszteleti helynek használtak.[49] Nem véletlenül emlékeztette mindkét fél papjait a helyzetet a zsidó népnek a Bibliában leírt történetére. Palicz páter, a házfőnök mondta egyszer gúnyos vigasztalással Debreczeni Ember Pál prédikátornak, amikor az éppen költözött a belsővárosi parókiáról: „Izrael is szenvedett kivonulásakor Egyiptomból.” Mire Ember Pál ráfelelt: „Megadta fáraó az árát, hogy Izrael kijűt Egyiptombul!”[50] Nyilván a zsidók kivonulását megelőző tíz csapás fenyegetését idézte fel.

Az ótestamentumi tíz csapás aztán nem következett be, de az egész országot elborította a háború. A háborút követően Sárospatak egyházi arculata végleg megváltozott. A telepítésekkel bekövetkezett az, amit előzőleg sem térítés, sem erőszak nem tudott elérni: többségbe kerültek Sárospatakon a katolikusok.

Megjelent: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1993. 113-122. p.

Jegyzetek

[1] A protestáns felekezetek szétválásáról: Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon. Bp., 1922. 401-422. p.

[2] A pataki rendház Historia domusának előlapján. Diarium residentiae Societatis Jesu Sárospatak – Egyetemi Könyvtár (Budapest) kéziratára. AB 96. (továbbiakban: Historia domus.)

[3] Benda Kálmán: A felekezeti kisebbségek jogainak biztosítása a 16–17. században Magyarországon. Bp., 1991.

[4] 1621-ben megjelent kötetében passim. Modern kiadás: Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. Szerk.: Szuromi Lajos – Gombáné Lábos Olga. Bp., 1974.

egyhazi_torteneti_szemle_2006_02_006.htm

- [5] A lányok kátétanításáról: Prothocollum venerabilis tractus Zempleniensis 1/1.–4/2.: Liber reditum. – Tiszáninneri Református Egyházkerület Gyűjteményei. (továbbiakban: Prot.Zemplén.) 1/4. 87. p. A fiúkérről az iskolai törvényekben: Marton János: A református főiskola története. Sárospatak 1931. 148. p.
- [6] A házasságszerzés esetei. Prot.Zemplén. 1/2. 227., 169v., 180. p.
- [7] Az eljegyzés körülményeiről: Prot.Zemplén. 1/2. 227., 179v., 180. p. Visszaküldött jegyajándékok a hites jegyesség felbontása után: Prot.Zemplén. 1/1. 109v., 361. p.
- [8] Prot.Zemplén. 348. p.
- [9] Matricula II-III. 1663-1742. Keresztelési anyakönyvek – Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény. (továbbiakban: Matricula.) III. 65. p.
- [10] Prot.Zemplén. 1/1. 225. p.
- [11] Prot.Zemplén. 1/1. 255. p.
- [12] A fürdés, majd a válás: Prot.Zemplén. 409v., 410. p.
- [13] Prot.Zemplén. 1/3. 137. p.
- [14] Prot.Zemplén. 1/1. 9v., 11. p.
- [15] Prot.Zemplén. 361v.-363., 348-350. p.
- [16] Prot.Zemplén. 1/2. 180. p.
- [17] Prot.Zemplén. 132. p.
- [18] Prot.Zemplén. 1/1. 468v. p.
- [19] A Historia domus ismételtén leír ilyen eseteket.
- [20] Protocollum iudicis primarii et senatus oppidi Sáros Nagy Patak. 1-3. – Tiszáninneri Református Egyházkerület Gyűjteményei. (továbbiakban: Prot.Sárospatak.) 2. 65-66. p.
- [21] Prot.Sárospatak. 3. 26. p.
- [22] A Kismartonban és környékén 1638-ban felvett vizsgálat anyagának kiadása: A Lymbus Füzetek 14. Szeged, 1990.
- [23] Prot.Zemplén. 1/1. 89. p.
- [24] Prot.Zemplén. 1/3. 613. p.
- [25] Prot.Sárospatak. 3. 435. p.
- [26] Prot.Zemplén. 1/2. 212. p.; Prot.Sárospatak. 3. 435. p.
- [27] Prot.Zemplén. 1/2. 201-202. p.
- [28] Prot.Zemplén. 1/3. 575. p.
- [29] Prot.Zemplén. 668. p.
- [30] Prot.Zemplén. 880-882. p.
- [31] Magyar Országos Levéltár. E 153. (= Acta Paulinorum.) 80. cs. f. 510 számozatlan.
- [32] Uo.

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_006.htm

[33] Prot.Zemplén. 1/3. 741-788. p.

[34] Historia domus. 1695. június.; Pro annuis residentiae Societatis Jesu Sárospatak. – Egyetemi Könyvtár (Budapest) kéziratára. AB 95. (továbbiakban: Pro annuis.) 18-19. p.

[35] A katolikus vallásgyakorlat külsőségeiről: Pro annuis. passim.

[36] Pro annuis. 32-33. p.

[37] Pro annuis. 5., 10. p.

[38] Matricula. II. 1. p.

[39] Pro annuis. 13. p.

[40] Matricula. II. 55. p.

[41] Matricula. II. 10. p.

[42] A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak. (továbbiakban: TtREL.) A II. 135. sz.

[43] A megállapodás szövege: TtREL A. II. 5. 146. sz.

[44] Pro annuis. 64. p.

[45] Az események bővebb leírása a forrásokkal: *Péter Katalin*: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1988. 103-117. p. (Ld. [jelen folyóiratszámunkban](#) is. – *A Szerk.*)

[46] Pro annuis. 89. p.

[47] Prot.Sárospatak. 3. 69. p.

[48] Prot.Sárospatak. 72.; Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 3. Sátoraljaújhely, 1898. 62. p.

[49] Pro annuis. 106. p.

[50] Prot.Sárospatak. 3. 68. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: **Comenius és a Rákócziak***

A fejedelmi család és a tudós-politikus kapcsolatainak legnagyobb jelentőségű eseménye az volt, hogy Rákóczi Zsigmond Comenius előtt kötött házasságot Pfalzi Henriettával. A szertartás mindhárom résztvevője politikai törekvéseket képviselt, vagy szimbolizált.

A menyasszonyról mindenki tudta, hogy a protestáns hatalmak Habsburg-ellenes érdekei állították Zsigmond mellé. Maga Henrietta is ismerte a helyzet lényegét. Eléggé vonakodva jött Magyarországra, de olyan családban nőtt fel, amelyben a politika minden más megfontolás felett állt. „Ha rokonaimnak szolgálhatok vele, szívesen megteszem”, írta még a végleges döntés előtt. „De be kell vallanom, az út kicsit hosszú ahhoz, hogy kedvem legyen odaköltözni”, tette hozzá.^[1] Végül ideköltözött, mert a rokonok a Rákóczi Zsigmonddal kötendő házasságot látták helyesnek. Az utolsó szót Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem mondta ki, akit már a kortársak a Nagy Választó néven emlegettek. A porosz állam önállóságáért küzdve állt szemben a császári hatalommal, konkrétan az akkor uralkodó Habsburg III. Ferdinánddal. Őt tekintették – Krisztina svéd királynő mellett – a protestáns hatalmak vezérének. Henrietta kiterjedt famíliájában is Frigyes Vilmos volt a legnagyobb tekintély. A politikában és a rokonságban Pfalzi V. Frigyes szerepét vette át, akit annak idején, 1620-ban, a csehországi felkelés során királlyá választottak, de a bukás után is, egészen 1632-ben bekövetkezett haláláig a protestáns hatalmak fontos politikusaként tevékenykedett.

Henrietta személyének részint a múlt, részint akkori jelen adott jelentőséget. V. Frigyes lánya volt, és apja emléke még élénken élt. Emellett az aktuális protestáns diplomácia egyik központjában nőtt fel. Henrietta anyja, Jakab angol király lánya és az 1649-ben kivégzett I. Károly nővére remek érzékkel alakított ki kapcsolatokat Európában mindenkivel, akire a Habsburg hatalom ellen számítani lehetett. Hollandiai emigrációban élt már évtizedek óta, de udvara sok uralkodó székhelyénél több fontos döntést kezdeményezett. „La Raine de Boheme-Csehország királynője”, ahogyan emlegették, a kor diplomáciai levelezésében minduntalan szerepelt.

Henrietta Magyarországra küldésénél valószínűleg mégsem ő volt a kezdeményező, hanem egy másik nagy látókörű és kevésbé érzelmes asszony, a Nagy Választó anyja, Erzsébet. Ez a fejedelemasszony tudott legtöbbet Magyarországról, bár nem járt itt soha. Bethlen Gábor anyósa volt ugyanis, Brandenburgi Katalin anyja. Zsigmond hozzá küldött menyasszonyt kérő megbízottakat, és ha valakinek, hát neki tudnia kellett, hogy minden a távoli házasság ellen szól. Lánya Bethlen oldalán boldogtalan volt, a fejedelem halála után pedig mint valami lidérc bolyongott szeretők és újabb férjek ígészetében.

Erzsébet azonban sem Katalint nem azért küldte vagy engedte annak idején Magyarországra, illetve Erdélybe, mert boldogságot keresett neki, sem Henriettát nem a jó házasság reményében jelölte ki Rákóczi Zsigmond menyasszonyának. Katalin szerepe az volt, hogy a házasság kötelékével is a nyugati szövetségesekhez kösse a Habsburg hatalom keleti ellenségét a harmincéves háború folyamán. Henriettának közvetlenül a hosszúra nyúlt háború lezárása után kellett jönnie, amikor – újabb nagy vállalkozás reményében – Zsigmond felbecsülhetetlenül értékes szövetséges lehetett. Házassággal kívánták őt magukhoz kötni a Brandenburg körül gyülekező hatalmak. Ezért jött Henrietta a magyarországi idegen világba, hol még csak a beszédét sem értették, és Comeniuson kívül nem ismert senkit. A tudós-politikus viszont talán rá is ruházott valamit abból a szinte rajongó szeretetből, amit a szülei iránt érzett és tanúsított. Comenius ott volt annak idején Frigyes prágai koronázásán, majd többször felkereste az emigrációban élő uralkodói családot. Patakon bizonyosan szeretettel fogadta Henriettát. A menyasszony pedig örülhetett annak, hogy ha már a vőlegényét nem ismerte korábban, legalább az eskető lelkész ismerős.

A vőlegényt, Rákóczi Zsigmondot Henrietta idegensége nyilván nem zavarta; a távoli menyasszonnyal kötendő házasság az Ő legszemélyesebb ötlete volt. Előzőleg Kemény János és a család más bizalmasai Lupu moldvai vajda Irén lányát szemelték ki neki. Zsigmond azonban – Irén festett arcára hivatkozva – elvetette a tervüket. Elvetette vele a keleti szövetkezés gondolatát is. Éppen úgy nem volt hajlandó a vajdaságok irányában lépni, ahogyan a lengyelországi Rákóczi-párttal még az apja idején kiépített kapcsolatokat felszámolta. I. Rákóczi György annak idején Zsigmond lengyel királysága ügyében járatott követeket Európa-szerte. Maga a fiatal politikus – ahogy apja halálával az önálló cselekvés lehetősége rászállt – a Nyugat felé fordult.

Bethlen Gábor rokonaitól kért menyasszonyt még 1649 tavaszán. A nemzetközi politikában a nagy fejedelem nyomdokaiba kívánt lépni, bár itthon a Bethlenétől eltérő utat követett. Zsigmond az egész magyarországi politizáló közvéleményt elképesztette akkor, amikor az 1649-i országgyűlésen követei a katolikus nádorjelölt, Pálffy Pál érdekében léptek fel. A mindenkinek váratlan esemény Rákóczi Zsigmond kifejezett utasítására történt, és az éppen adott politikai helyzet racionális felmérésének következménye volt.

Zsigmond felismerte azt, hogy a magyarországi politikusokat már nem lehet a protestáns vallásszabadság jegyében mozgósítani. Bethlen Gábor idején, amikor földesúr és jobbágy még egyaránt valamelyik protestáns felekezet tagja volt, a vallásszabadság védelme a katolikus uralkodó ellen jelzett riadót. Azóta azonban az urak túlnyomóan nagy többsége katolizált, úgyhogy a protestantizmus védelmében – bárki tette is – voltaképpen ellenük lépett fel. Emiatt a változás miatt volt I. Rákóczi György harca a magyarországi Habsburg uralom ellen eredménytelen: soha, az események semmilyen alakulása mellett sem merült fel az, hogy királlyá válasszák őt, ahogyan valamikor Bethlen Gábort. Zsigmond részt vett apja harcaiban, és érzekelte az urak idegenkedését. A nagy református fejedelem fia és az éppen uralkodó református fejedelem öccse azonban az urak katolizálásán nem háborodott fel, nem beszélt hitehagyásról vagy árulásról, hanem egyszerűen tudomásul vette a tényeket. Tudomásul vette őket és alkalmazkodott hozzájuk: minthogy a vezető politikusok katolikusok voltak, a katolikusokhoz közeledett. Ha majd „az ausztriai iugumot” kivethetjük nyakunkból, a vallás dolgában azt tehetjük,

amit akarunk, írta nem sokkal az esküvő után bátyjának, II. Rákóczi Györgynek.[2]

A nemzeti királyság visszaállítása érdekében engedte tehát Zsigmond második helyre a vallásügyet. Álláspontja logikus és könnyen megmagyarázható, mégis ő volt – hosszú időt számítva – az egyetlen magyar politikai vezér, aki mintegy szekulárisan, a religio dolgának bekapcsolása nélkül politizált. És igaza volt, mert a királyságbeli politika vezető pártja melléje állt. Ezt a pártot Esterházy Miklós nádor még voltaképpen I. Rákóczi Györggyel szemben hozta létre, és a királyságbeli politika legnagyobb szabású változása a 17. század folyamán az volt, hogy a párt – Pálffy Pál vezetése alatt – Rákóczi Zsigmond támogatójává vált. Zsigmond politikai elképzeléseinek az ő részvételükkel itthon sok rokonszenvezője és nagy híre volt. Eljutott a társadalom legszélesebb rétegeiig, egészen a lednicei próféta, Drabik Miklós látomásaiba. Ez a Drabik a csehországi felkelés bukása után Magyarországra menekült cseh és morva testvérgyülekezetek egyik lelkésze volt. Beteg szelleme a saját és a körülötte élők reményeit alakította isteni látomásokká. A betegség természete mutatja, hogy állandóan ezekről beszélt. Előbb I. Rákóczi Györgytől, majd hosszú ideig Rákóczi Zsigmondtól várták a szabadulást azok, akik a nagypolitika körén kívül, innen-onnan összeszedett értesülések alapján figyelték az események menetét. Ezekhez az itthon széles körben élő reményekhez keresett Zsigmond Bethlen Gábor külföldi rokonainál támogatást. Ők Henriettát ajánlották, és Rákóczi Zsigmond elfogadta a döntésüket. Henrietta egyik nővére helyesen állapította meg, hogy „az erdélyi herceg” semmi mást nem akar, csak kapcsolatokat.

Közelebbit a leendő menyasszonyról Zsigmond Comeniustól hallhatott. A tudós-politikus Patakon járt 1650 tavaszán, még azelőtt, hogy a Nagy Választó döntése a házasság ügyében megszületett. Nyilván beszélt Henriettáról, mint ahogyan tájékoztatta – ez bizonyos – Zsigmondról a leendő külföldi rokonokat. Így aztán, amikor az esküvőre végül is sor került, természetes lehetett volna az, hogy Comenius eskesse a fiatalokat. Rajta keresztül húzódtott közöttük a menyasszony Patakra jövelele előtt az egyetlen személyes kapcsolat. Comenius lelkészi szolgálata azonban Patakon nem volt természetes. Inkább merész kihívásnak kellett tekinteni III. Ferdinánddal szemben, mert Comeniust a császári megtorlás űzte ki hazájából a csehországi felkelés bukása után. Azóta emigrációban élt Európa különböző részein, és mindenki tudta, hogy -bármennyit foglalkozik is pedagógiával – törekvései középpontjában a Habsburg-ház bukása és hazája függetlenségének visszaszerzése áll. Patakra is a Zsigmond szándékairól érkező hírek vonzották. Először – 1650 májusában – váratlanul érkezett. Lorántffy Zsuzsanna, aki akkor Zsigmonddal együtt Sárospatakon lakott, megörült neki, mert a Kollégium éppen folyó átszervezésében remélt Comeniustól tanácsokat. Majd hosszabb itt tartózkodásra hívta meg, és a nagy tudós-politikus alig öt hónap múlva, 1650 októberében – egész családjával, valamint kíséretével együtt – Lengyelországból Patakra költözött.

Comenius ideköltözését úgy szokták tárgyalni, mintha Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond már-már erőszakos, hosszas unszolására következett volna be. Ilyen színben tüntette fel a dolgot maga Comenius is, holott a fejedelemasszony levelei másról tanúskodnak,[3] és hosszas könyörgésre a májusban tett első látogatás és október között nem is volt idő. Mindent összevetve úgy tűnik, Comenius patrónusa, a svéd iparmágnás de Geer körül kell a félrevezető kijelentések magyarázatát keresni. Egyelőre csak az bizonyos, hogy Comenius Rákócziék minden könyörgése nélkül, a májusi váratlan látogatás után feltűnő

gyorsasággal visszajött. Akkor már a házasság ügye gyakorlatilag eldőlt: Henrietta szeptemberben írta azt a levelet, ami szerint rokonai szolgálatában kész hozzámenni Rákóczi Zsigmondhoz. Comeniusban Zsigmondék esküvője régi emlékeket ébresztett fel. Henrietta szüleinek 1613-ban volt menyegzőjére emlékeztette őt. A fiatalon is politikai vezérnek számító választófejedelem és az angol királylány nászünnepségei annak idején Londonban kezdődtek, majd lassú, díszes menetben végigvonultak fél Európán egészen Heidelbergig, ahol Frigyes székhelye volt. A fiatal párt mindenütt színjátékok, szimbolikus építmények, szobrok köszöntötték. Valamennyi a pápaság és vele a Habsburg-ház küszöbön álló bukását ünnepelte. A beavatottak számára az egésznek titokzatos, rózsakeresztes jellege volt.

Comenius heidelbergi diákként nézhetette végig Frigyesék érkezését; talán akkor támadt fel benne a csodálat a nála néhány évvel fiatalabb politikus iránt. De bizonyosan heidelbergi diákként szerzett tudomást arról, hogy állítólag titkos társaság, rózsakeresztes szövetség alakult a világ megjobbítására, ami gyakorlatilag Róma és a Habsburg-ház bukását hirdeti. Azóta várta – újra meg újra csalódottan – a döntő változást. Most Henrietta és Zsigmond személyéhez kapcsolta a reményt. „Az esküvői ünnepség alkalmat ad arra, hogy összejöjjenek azok a hősök, akik a Hősi, világjobbító és boldog és Jezsuitapusztító Társaságot (ahogyan 32 évvel ezelőtt esküvel fogadták, és tanácskozásokon elhatározták) létrehozhatják, sőt inkább elkezdhetik a Te vezetésed alatt”, írta Comenius Zsigmondnak a rózsakeresztesekre célozva világosan.[4] A kijelentés konkrét értelme viszont éppen olyan titokzatos, ahogyan Comenius politikai várakozásairól rendszerint nyilatkozott.

A hagyományos vélemény szerint politikai aktivitásra kívánta rávenni Zsigmondot, aki a cselekvéstől visszariadt. A valóságos tények viszont azt mutatják, hogy a fiatal politikus apja halála után szinte azonnal, már 1649-ben fellépett mind itthon, mind a nemzetközi politika színpadán. Már megvoltak mind a magyarországi vezető párttal, mind Bethlen Gábor külföldi rokonaival a kapcsolatai, amikor Comenius először Patakra jött. Nem tudjuk, miről tárgyalt a fiatal és az idős politikus, de úgy látszik, kölcsönös bizalom ébredt bennük egymás iránt. Comenius pedig nem rábeszél, hanem két Patakon fogalmazott iratában, a *Titkos beszéd* és a *Titkosabb beszéd* címűben (Sermo secretus Nathanis ad Davidem és Sermosecretior...) a nála megszokott, szimbolikus, kiliasztikus formába öntötte Zsigmond szándékait. A nagy tervekből azonban nem valósult meg semmi. Csak Henrietta lett boldog feleség. Anyósával megkedvelték egymást és férjéről ezt írta haza: „Ha van egyáltalán hibája, az az, hogy engem túlságosan szeret.”[5] Nem élvezhette azonban sokáig a váratlan boldogságot. Alig három hónappal az esküvő után meghalt.

Zsigmondnak még négy hónap adatott. Ezt az időt lázas tevékenységben, főként hazai kapcsolatait építve töltötte el. 1651 októberében Pálffy nádor megüzente neki, hogy a Habsburg uralom elleni szándékát kész fegyverrel is támogatni. Ugyanakkor jött Patakra Krisztina királynő bizalmasa, Bengt Skytte, aki a nyugati protestánsok Henrietta halála után is élő érdeklődéséről biztosította Zsigmondot. Úgy látszott, minden rendben van és a nemzetközi összefogás a küszöbön áll, amikor Rákóczi Zsigmond – 1652. február 4-én – meghalt. Comenius maradt. Szerette Patakot. Egy II. Rákóczi Györgyhez intézett munkájában, a Nemzet boldogságában (Gentis felicitas) erős szavakkal ostromozta ugyan a magyarországi állapotokat, de úgy viselkedett, mint aki jól érzi magát. Részt vett a pataki gyülekezet életében, a

lelkészek vitáiban. Jó közérzetét mégis leginkább az mutatja, hogy fontos műveket alkotott meg itt. A Kollégiumban folytatott tevékenysége és munkái nyomán a magyarországi művelődéstörténet egyik fontos fejezete bontakozott ki. Nem tévesztette azonban szeme elől a magyarországi politikát sem. Tudott arról, hogy Pálffy nádortól, aki Zsigmond halála után kibékült a kormánnyal, a katolikus urak pártjának vezetését a költő és hadvezér Zrínyi Miklós vette át. Tudott a politikusi kör II. Rákóczi Györgyre forduló érdeklődéséről. Tájékozottságának sajátos tanújelét adta: jegyzeteket készített Drabik még sokáig folytatódó látomásaihoz. Ők egyébként Drabikkal régóta, gyermekkorukból ismerték egymást, és a látók 1643 óta rendszeresen elküldte Comeniusnak a látások leírását. A tudós-politikus Magyarországra jövetelében talán ezeknek is szerepük volt, de bizonyosan hatni kívánt velük a nemzetközi politikai közvéleményre, amikor *Lux in tenebris*, vagyis *Fény a sötétségben* címmel kiadta őket.

A kiadásra Comenius 1657-ben kerített sort, amikor II. Rákóczi György Lengyelországban folytatott hadjáratot. A tudós-politikus akkor megint remélt, azt várta, hogy az erdélyi fejedelem svéd szövetséggel folyó lengyel háborújából Habsburg-ellenes nagy vállalkozás bontakozik ki. A szimbólumok nyelvén szólva: végre megvalósulnak Drabik jóslatai. Ez a fordulat azonban nem volt ott a történelem adta lehetőségek között. A fejedelemnek csúfos kudarc után kellett hazavonulnia. Serege tatár fogságba esett. A hadjárat miatt feldühödött török pedig módszeresen elpusztította Erdélyt. Comenius II. Rákóczi György hadjáratát eredetileg teljes szívvel helyeselte. Már 1654 nyarán visszatért ugyan Patakról száműzetése régi otthonába, a lengyelországi Lissába, de élénken figyelte a Magyarországról érkező híreket, majd a lengyel háború eseményeit. Végül azonban maga is áldozattá vált. A háború, amelytől pedig olyan sokat remélt, elpusztította a házat, a könyveit. Családjával együtt menekült. Csak hosszas bolyongás után jutott el néhai patrónusa famíliájához Amszterdamba. Ott élt egészen 1670 novemberében bekövetkezett haláláig.

Akkor már a Rákóczi-család régen elvesztette a szeme elől Comeniust. I. Rákóczi György figyelt fel rá annak idején; valamikor 1642 után meg is hívta Gyulafehérvárra tanítani. A tudós-politikus azonban sok más, nagyjából ugyanakkor esett meghívással együtt az övét is visszautasította. Arra hivatkozott, hogy patrónusa akaratából tankönyveket kell készítenie. Aztán megváltozott a helyzet: Comenius hívás és állítólag a patrónus tudta nélkül Patakra látogatott, majd – már meghívásra, de még mindig a patrónus engedélye nélkül – ide is költözött. Magyarországon vagy Magyarországról várt változást. Végül – sok kortárshoz hasonlóan – neki is csalódnia kellett a Rákócziakban. Nem tudjuk, levonta-e az eseményekből azt a következtetést, miszerint a nagy változás nem Zsigmond hirtelen halála vagy a fiatal fejedelem rossz helyzetfelismerése miatt maradt el, hanem azért, mert a Magyarországot, valamint Csehországot is magába foglaló térség önállósága a 17. század közepe táján – és még nagyon sokáig – kívül volt a történelem adta lehetőségeken.

*** Megjelent: Comenius és a magyar művelődés. Szerk.: Csorba Csaba et al. Sárospatak, 1994. (Bibliotheca Comeniana V.) 26-29. p.**

[1] Die Briefe der Kinder des Winterkönigs. Ed.: Hauck, K.. In: *Neue Hedelberger Jahrbücher*, 1908. (továbbiakban: Hauck, 1908.) 43. p.

[2] Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. Szerk.: Szilágyi Sándor. In: *Történelmi Tár*, 1891. 218-219. p.

[3] A fejedelemszony levelei ebben az ügyben: Jana Amosa Komenskeho korrespondence. Ed.: Patera, A. Praga, 1892. CXXXII., CXXXIII., CXXXVII. p.

[4] Senno secretus, Sermo secretior. In: Johannis Amos Comenii Opera Omnia. 13. Ed.: Martinková, Dana. Praga, 1974. 14-15. p.

[5] Hauck, 1908. 65. p.

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: Pázmány Péter és a protestánsok

Pázmány Péterről a protestánsok említése nélkül nem lehet megemlékezni. Ez a konferencia is bizonyítja: sokan és sokféle szempontból utaltak Pázmány tevékenységében kapcsolatokra protestánsokkal, illetve a protestantizmussal. Referátumomat megtarthatnám akár úgy is, hogy egyszerűen összefoglalom mindazt, amit az előttem szólók erről a témáról elmondtak. Összefoglalás helyett azonban két momentumot emelek ki. Az egyikről eddig egyáltalán nem volt szó, a másik bizonyos vonatkozásait többen is érintették.

Nem szólt eddig senki arról, hogy Pázmány Péter mélységesen hívő ember volt. Szerintem a róla szóló konferencián erről a tényről hallgatni nem lenne szabad. Hangsúlyozni kell továbbá szilárd katolikus meggyőződését, amin azt értem, hogy őszintén hitte: az ember a római katolikus egyházon kívül nem üdvözülni. A hit és a katolikus meggyőződés Pázmány személyiségének leglényegesebb meghatározója volt; minden cselekedetét befolyásolták. Az én témámhoz azonban ebből csak annyi tartozik, hogy a protestánsokhoz fűződő viszonyát is főként ez a két tényező határozta meg.

Igaz, többen beszéltek itt Pázmány Péter és a protestánsok kapcsolatáról szólva politikáról. A dolgok ilyen aspektusa valóban nem is mellőzhető. Pázmány térítése a főrangúak között például tényleg azért volt olyan eredményes, mert Bocskai István, majd Bethlen Gábor királyságbeli hadjáratai után az urak az uralkodók vallásának felvételével bizonyították megbékélési szándékaik őszinteségét. És Pázmány Péter ebben sokat segített. Térítéseivel mintegy aranyhidat emelt a katolikus egyház felé tartóknak. Az ő oldaláról nézve azonban az eseményeket, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy őszintén aggódott a nem katolikusok lelki üdvössége miatt. Sok, főként fiatal főrangúakhoz írt levele bizonyítja lelkük sorsán érzett nyugtalanságát. Soha nem politikai érvekkel, hanem hitbeliekkel igyekezett őket a saját felekezetére vonni. Azokat pedig, akik áttértek, atyai gondoskodással vette körül. Így például *Battyány* Ádámot vigasztalta sokat, mert a fiatal főúr a katolizálással igen nehéz helyzetbe került. Anyja ugyanis, Poppel-Lobkovitz Éva, evangélikus maradt, és keményen szembe fordult vele. Pázmány Péter azok példáját állította Batthyány elé, akik vértanúságra is készek voltak az „igaz hitért”.

A mélyes hit mellett a másik kiemelkedő motívum Pázmánynál a protestánsokkal kapcsolatban az üdvösséget közvetítő egyház elesett állapota volt az ő működése idején. Erre utalóan hangzottak itt el megállapítások, a magyarországi katolicizmus akkori helyzetének képe azonban nem alakult ki. Én is csak jól ismert tényeket saját témám logikájára fűzve akarok valamit mondani Pázmány Péterről.

A helyzet lényege az, hogy a katolikus egyházat szegényen, szellemi nyomorúságban és hívek nélkül találta akkor, amikor az esztergomi érsekségre kinevezést kapott. Az anyagiak a hódoltságban a török miatt vesztettek el. Erdély még a 16. század közepén szekularizálta az egyházi birtokot. Kifosztottan élt azonban a katolikus egyház a királyságban is. Itt az uralkodók fenntartották ugyan teljes szervezetét, de birtokai hosszú sorát eladományozták vagy zálogba vetették, a jövedelmek nagy részét pedig különböző módokon visszatartották. A szellemi nyomorúság az egyház személyi állományát támadta meg. A papok kulturális és erkölcsi arculata – néhány, magasan képzett főpap kiválósága mellett –, Pázmány szerint a lehető legsötétebb volt. Tudatlanok, tanulatlanok, sőt sokan nyilvános vadházasságban élnek – írta 1622-ben XV. Gergely pápának. A katolikus egyház hívek nélküli állapotát végül sok oldalról lehetne érzékeltetni, de legvilágosabban maga Pázmány írta le. Ahogyan a szellemi állapotokról, úgy erről is tájékoztatta a pápát. Azt közölte XV. Gergellyel, hogy a királyi Magyarország lakóinak alig egytizede katolikus. A többiek lutheránusok vagy kálvinisták. Panaszkodott hitüket elhagyó férfi és női szerzetesekről is.

Pázmány értesítései bizonyos értelemben meglepőek, mert a tudomány a katolikusok arányát magasabbra becsüli, azt szoktuk feltételezni, hogy a magyarországi katolikus egyház bomlásának folyamata a 17. század elejére már megállt. A rendjüket cserbenhagyó szerzetesekről szóló hír ennek a feltevésnek ellene mond. Mégsem lenne értelmes dolog Pázmány Péterrel vitatkozni. Mert egyrészt valószínűleg jobban ismerte nálunk az akkori viszonyokat. Másrészt – még ha túlzottak is – hírei kifejezik, hogy végső veszedelemben látta Magyarországon a római katolikus egyházat.

A végromlással fenyegető helyzetben alkalmazott kétségbeesett, sokszor kíméletlen módszereket. Ezekről eddig nem volt szó. Pázmány Péter történelmi érdemei azonban elég nagyok ahhoz, hogy az ünnepi megemlékezés hangulatában se kelljen róla elhallgatni semmit. És tevékenységéhez az erőszak a katolikus egyház minden ügyében hozzátartozott.

Az anyagiakért már érseki kinevezése előtt harcba indult. Igazi lendületet a küzdelemnek aztán, mint a magyarországi katolikus egyház feje adott. A kinevezési okmányt még meg sem kapta, amikor már visszaüött. II. Mátyás Udvari Kamarája, vagyis a bécsi kincstár próbált volna tőle a magas egyházi méltóságért anyagi ellenszolgáltatást szerezni. A leendő érsek azonban – udvarias szavak kíséretében – elzárkózott. Aztán, ahogy egyházfő lett, hangja fokozatosan vesztett az udvariasságból, csak a lényeg maradt meg. Kíméletlenül, az uralkodóhoz fűződő személyes jó viszonyát is kockáztatva, harcolt az udvari hivatalokkal vagy egyes főurakkal. Minden hiányzó birtokot, minden elmaradt fillért felmért és visszakövetelt. Nem hatott rá szép szó, barátság, a másik félnek méltányosságot igénylő rábeszélés. Jogaihoz, illetve mindahhoz, ami a római katolikus egyházat megillette, tűzön-vízen át ragaszkodott.

Nem volt kíméletesebb a belső nyomorúság felszámolásában sem. Mert igazuk van ugyan azoknak, akik a megújulásért folytatott tevékenységéről beszéltek, de az erőszakot ezen a téren sem lehet elhallgatni. Valójában belső reformokat indított, igaz azonban az is, hogy irgalmatlanul eljár mindenki ellen, aki a megújulást szolgáló intézkedéseinek ellene szegült. A főpapoktól sok, korábban egyéni célra használt jövedelmet, mint egyházi közvagyont, visszakövetelt. Személyválogatás nélkül ellenőrizte magánéletüket. És nyílt parancsban rendelte el, hogy a vadházassághoz ragaszkodó papokat életfogytiglani börtönnel sújtsák. Az előljáró engedélye nélkül a papok nem költözhetek, nem tarthattak fenn kapcsolatot idegenekkel. Egymás magatartását kellett figyelniük, és az érsek azt is meghagyta, hogy a felsőség váratlanul látogassa a parókiákat, mert így a papok „jobban hozzászoknak ahhoz, hogy megfélemlítve éljenek”.

A harmadik ügy volt a romlás elleni küzdelem során a hívek nélküli állapot felszámolása. Minthogy pedig Pázmány az anyagiak és a belső viszonyok rendezésében kíméletlenül járt el, meglepő volna, ha ennél az ügynél a kímélet módszerét alkalmazza. Ilyet nem is tett. Magatartása a protestánsokkal szemben mégsem egészen úgy alakult, ahogyan gondolni lehetne.

Pázmány Péter ugyanis a protestantizmus létét tudomásul vette. Harcolt vele, sok képviselőjével vitatkozott, de gyakorlati megsemmisítésére sem az érseki kinevezés előtt, sem az után nem tett semmit. Világosan le kell szögezni, hogy a protestantizmusban olyan valóságot látott, amellyel együtt kell élnie. Emögött a felismerés mögött volt realitásérzék, a mindennapi életből nyert sok tapasztalat, a törvények tisztelete, talán még ifjúkori emlékek hatása is. De akármivel magyarázható, bizonyosan különbözött sok főpap felfogásától.

Pázmány Péter álláspontja Magyarországon legélesebben a következő nemzedék katolikus előjáróinak nézeteitől tért el. Ők azt a célt tűzték az akkor uralkodó Habsburg I. Lipót elé, hogy irtsa ki Magyarországon a protestantizmust, mert akkor Szent Istvánhoz hasonló apostol-király lehet.

A protestánsok léte azonban, ha elfogadta is, Pázmányban igen sok heves indulatot ébresztett. Még egyik leginkább tárgyilagos megnyilatkozása is, mint „pokolbeli papokat” nevezi meg a protestánsok prédikátorait. Az érdemi szöveg viszont ezt állítja: Magyarországon „mindenki olyan vallásszabadságot élvez, hogy bárki bármilyen felekezethez tartozhat vagy hirdetheti. Semmilyen módon nem szabad senkit a tévelygések

elhagyására kényszeríteni, illetve az igaz hit megtartására szorítani”.

A törvények azonban a vallásszabadságon hagytak egy részt, és ez Pázmány előtt nem maradt rejtve. Mert vallásváltoztatásra kényszeríteni valóban senkit nem volt szabad, a templomok felett viszont a földesurak rendelkeztek. Amikor egyik frissen katolizált híve egy templomot evangélikusoknak engedett használni, az érsek így tanította: „Édes fiam uram, ebben a dologban nem kell embernek magát megcsalni, mert nagy és léleküdvösségben járó dolog [...] kegyelmed az ország törvénye és articulusi szerint nem tartozik a maga jószágában templomot engedni az lutheránusoknak...”, mert a templomok feletti jog a földesuraknál van.

Pázmánynak ebben az ügyben igaza is volt, meg nem is. Mert törvények akkor még tényleg nem rendelkeztek a templomokról. Nem véletlen azonban, hogy frissen katolizált főurat kellett tanítania. A katolikus és a protestáns álláspont ugyanis a templomügyben nem egyezett. A nézetkülönbség igen hosszú előzményekre ment vissza. Nem is lehet itt az egész, bonyolult történetet előadni. Pázmány szempontjából csak az lényeges, hogy – természetesen – a katolikus álláspontot képviselte.

Ahogy a katolikus egyház minden jogához ragaszkodott és minden ügyében kíméletlenül járt el, úgy tiltakozott minden alkalommal, ha katolikus földesúr birtokán protestáns templomot talált. És minden meggondolás nélkül foglalta el a protestáns templomokat azokon a birtokokon, amelyeken, mint főpap a földesúri jogokat gyakorolta.

Az erőszak a templomoknál lépett be Pázmány Péter és a protestánsok kapcsolatába. Valóban sok jobbágyot megfosztott a református vagy az evangélikus vallásgyakorlat lehetőségétől. Kérdés viszont, mint a római katolikus egyház feje mi mást cselekedhetett volna. A római katolikus egyház hívek nélküli állapotát kívánta felszámolni, és ezt csak úgy érthette el, ha a többi felekezet vallásgyakorlatát akadályozza. Más megoldás nem adódott.

Saját vallását viszont felkínálta Pázmány a templomaiktól megfosztott protestánsoknak. Prédikációk hosszú sora tanúsítja ezt az igyekezetet. A nép nyelvéből vett fordulatokkal, az ő életükből ellesett példákkal magyarázta a magas műveltségtől távol élő emberek előtt a katolikus tanításokat. Még stílusa is leegyszerűsödött, ha egyszerű emberek meggyőzésén fáradozott. Egyik uradalmi utasításában pedig ezt írta Pázmány Péter: tiltsa meg a gazdatiszt, hogy a jobbágyok fiai lutheránus iskolába járjanak, de gondoskodjon olyan katolikus tanítókról, akik a betűvetést és mindenekelőtt a kegyességet oktatják.

Térített vagy térítettet tehát Pázmány a jobbágyok között is. Ez a tény kétségtelen, a templomfoglalásokkal gyakorolt erőszakot azonban nem fedi el. Figyelmeztet mégis Pázmány Péter működésének leglényegesebb meghatározójára, arra, hogy protestáns országban tevékenykedett. Sok méltatója szerint ugyan csak született protestáns országban, de katolikusban hunyt el. Az állítás második eleme azonban nyilvánvalóan nem igaz. Pázmány maga cáfolta meg. Hat évvel érseki kinevezése után írt ugyanis a pápának az egyházat elhagyó szerzetesekről, és akkor becsülte a katolikus lakosság arányát a királyságban legfeljebb egy tizednyire. Még tizenöt esztendeig működhetett. Ezalatt ért is el eredményeket. Az egyházi jövedelmeket megháromszorozta. A belső viszonyokat igen nagy mértékben megjavította. A felekezeti arányokon is sikerült a katolikusok javára változtatnia. A katolicizmus túlsúlya azonban bizonyosan nem alakult ki. Pázmány csak a romlásból kivezető első lépéseket tehette meg. Mégis saját eredményei áldozata lett.

Nem szoktuk ugyanis Pázmány Péter támadásait a protestánsok ellen a későbbi, fölényben élő főpapok akcióitól megkülönböztetni. Holott az eltérés igen lényeges. Pázmány egyházáért küzdött a végromlás szélén, amikor a protestánsok még nemcsak kapták, de adták is a csapásokat. Az akkori helyzetet jól jellemzik olyan tények, mint az, hogy Bethlen Gábor királyságbeli hadjáratai után a békék nem tartalmaztak a protestáns vallásszabadság érdekében rendelkezéseket. A fejedelemmel szövetséges protestánsok nyilvánvalóan nem tartottak ilyenekre igényt. Vagy az 1638-i országgyűlésen azért nem született vallásügyi törvény, mert a katolikusok és a protestánsok nagyjából azonos mennyiségű sérelmet soroltak fel. Pázmány Péter életében

tehát még két fél küzdött egymással, és az akkori harcot ma csak felekezeti részrehajlás ítélné el.

A század utolsó harmadában tevékenykedő főpapok közül viszont sokan úgy indultak a protestantizmus kiirtására, hogy előzőleg a védekezés minden eszközétől megfosztották az ellenfelet. Szétszórt könyvtárak, máglyára juttatott könyvek, bujdosásba kényszerített iskolák, fogságra vetett protestáns lelkészek, gályára hajtott prédikátorok és tanítók, megalázott gyülekezetek szenvedték az erőszakos ellenreformáció támadásait. Az akkori események egy szakasza a magyarországi protestantizmus gyászévtizedeként került a történelembe. A pusztaság embereinek a kiszolgáltatott nyomorultak üldözése ellen az erőszakos ellenreformáció idején. Pázmány Péter azonban nem sejtette, hogy kétségbeesett erőfeszítései nyomán egy időre méltatlan kezébe kerül a magyarországi katolicizmus ügye.

Megjelent: Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8.) 181-185. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon

Két előzetes megjegyzés ennek a szövegnek a módszeréről és tartalmáról. Először is azt a benyomást fogja kelteni, mintha körülményes lenne és elégtelen forrásbázisra támaszkodnék. A Magyarországon írt kora újkori történetek, különösen ha nem gazdasági és nem politikai ügyeket érintenek, könnyen keltik ezt az érzést azokban a tudósokban, akik nyugat-európai országok forrásainak minőségéhez és bőségéhez szoktak. Azokhoz az országokhoz képest Magyarország szűkölködik a helyi és személyes történelmet érintő forrásokban. Jó példa erre a külföldi egyetemeken tanuló magyar diákok esete: az egyetemek többnyire kiadott anyakönyveiben pontosan meg lehet őket találni, de elemi iskoláikról vagy középiskoláikról semmit nem tudunk, mert a kora újkori iskolaügy forrásai Magyarországon rendkívül kis számban maradtak fenn.

A kora újkori Magyarország forrástani szegénységére történészek két magyarázatot hangoztatnak. Az egyik a 16-17. századi Magyarország elmaradott voltát hangsúlyozza, és azt állítja, hogy rendkívül kevés forrás keletkezett. A másik szerint Magyarország nem volt ugyan Hollandia, de nagyjából ugyanolyan forrásokat termelt, mint a korszak nyugat-európai országai, az írott anyag azonban a kora újkor sok háborújában és politikai harcában elpusztult. Én az utóbbi felfogás képviselői közé tartozom, és az a véleményem, hogy sok fennmaradt adat igazol. Ilyen például az a tény, hogy Erdély központi levéltárában semmilyen kora újkori anyag nem található. A kormány akkori tevékenységét azonban rekonstruálni lehetett a központi hivatal által kibocsátott, és a címzetteknek fennmaradt, vagy valamilyen másolatban őrzött forrásokból.[1] Én személyesen Sárospatakon, egy közepes szintű mezővárosban találkoztam a problémával helyi szinten. Találtam egy jegyzéket az 1570-es évekből; azt sorolták fel rajta, hogy a magisztrátus által kiállított különböző iratokért mennyi illetéket kell fizetni.[2] Senki, sem én, sem más nem talált azonban egyetlen, a sárospataki tanács által akkortájt kiadott dokumentumot: nyilvánvalóan elpusztultak. Ilyen körülmények között azzal a kevés anyaggal kell dolgoznunk, ami fennmaradt. A közvetlen közelítés lehetősége a források hiánya miatt nincs meg. Ahelyett körülményesen, rendkívül kevés forrással kell dolgozni. Második megjegyzésem a szöveg tartalmára vonatkozik, amit különböző módokon lehetne megközelíteni. A toleranciát és intoleranciát tekintve adódna a híres vagy hírhedt toleráns vagy intoleráns személyiségek példája. A tolerancia témájában lehetne esetleg írni nemzetközileg közzismert toleráns személyiségek magyarországi kapcsolatairól. Ez a kötet azonban a toleranciával és intoleranciával főleg a reformációban foglalkozik. Magyarországról szólva tehát nem szándékozom a tolerancia elméleteiről, vagy intellektuális következményeiről szólni. Az a megközelítés szerintem nem lenne szerencsés, mert a toleranciának, illetve intoleranciának a magyarországi reformációban kevés köze volt elméletekhez.

Az a véleményem, hogy bizonyos toleranciát mind a katolikus, mind a protestáns világi hatóságok gyakoroltak, méghozzá vallási meggyőződésüktől függetlenül, és hogy ezt a toleranciát politikai megfontolások diktálták. Később, a 17. században aztán ugyancsak politikai megfontolások változtatták meg a világiak szellemi attitűdjét, és vezettek az 1670-es évek erőszakos ellenreformációjához. Az ellenreformációról azonban nem lesz szó. A 16. századra koncentrálok. A továbbiakban két olyan 16. századbeli eseményről írok, amelyek jól megvilágítják a politikai megfontolások igen nagy hatását a vallás, a tolerancia és az intolerancia működésében.

Az első esemény 1537-ben Sárospatakon Perényi Péter birtokán történt. Annak az évnek a végén Johann Wese volt lundí érsek, az esemény idején V. Károly császár követe, Magyarországra érkezett, hogy az ország két ellenséges királya között, I. Ferdinánd és I. János között békét közvetítsen.[3] A királyokat tizenegy évvel korábban választották meg és azóta kis megszakításokkal folyamatosan

háborúztak egymással. Wese érkezése előtt V. Károly nem sok érdeklődést mutatott irántuk, úgyhogy a követség megjelenése egyrészt a császári politika változására utalt, másrészt hangsúlyozta a nem sokkal korábban kezdett béketárgyalások jelentőségét. Úgy tűnik azonban, Perényi Péter közömbös maradt. Évtizedek óta a magyarországi politika kulcsfigurája volt, 1537-ben I. János pártjának egyik vezére. Nem volt azonban hajlandó részt venni a béketárgyalásokon, ami a császár követeit súlyosan érintette. Tartózkodásával arra kényszerítette Wesét, hogy személyes találkozást kezdeményezzen, amiért magának a császári követnek kellett Sárospatakra utaznia. Patakon Perényi kevéssé szívélyesen fogadta a vendéget és kíséretét. Szállásuk sok kívánnivalót hagyott maga után, Perényi Péter pedig nem csatlakozott hozzájuk, amikor a plébániatemplomba mentek. Még karácsonykor sem volt velük. Wese bizonyosan nem lepődött meg, amikor a béketárgyalások egyik magyar résztvevője bizalmasan tájékoztatta: „Petrus sit Lutheranus.”

A másik jellegzetes esemény valószínűleg ugyancsak Sárospatakon történt 1540-ben, továbbá ugyancsak Perényi Péter volt a főszereplő. Ebből az alkalomból arról tárgyalt, hogy milyen feltételekkel csatlakozzék I. Ferdinándhoz, akihez korábban már kétszer is átállt. A tárgyalásokat a király részéről Thurzó Elek, Perényi személyes és politikai barátja vezette. Ez a két mágnás közeli barátságot ápolt, jóllehet különböző politikai úton jártak. Thurzó a magyarországi politika ismétlődő változásai ellenére következetesen Ferdinánd hűségén maradt. Úgy látszik azonban, egyetértett Perényi pártváltóztatásaival. Kettejük barátsága alapján gondolom azt, hogy Perényi őszintén tárgyalt Thurzóval, Thurzó pedig hitelesen tájékoztatta a megbeszélésekről Ferdinándot. A közeledést valószínűleg a király kezdeményezte, mert a tárgyalások Perényi feltételeinek közlésével indultak. Az első adat Thurzó egyik feljegyzéséből származik, két irat pedig megerősíti; a tárgyalások a vallás ügyével foglalkoztak. Thurzó tájékoztatta a királyt: „Péter uram először is biztosítékot kér felségedtől arra, hogy hitétől soha nem tiltják el, mert jó keresztény, és a keresztény hitet Krisztus által és az Ő Evangéliuma szerint ismeri.”^[4]

Ferdinánd kifejezetten Trident előtti választ adott. A fennmaradt irattöredék szerint a király elismerte („concedit majestas sua”), hogy Perényi jó keresztény, aki úgy viselkedik, ahogyan mindenkitől elvárható ”Isten iránti kegyességben és igaz katolikus hitünk szerint”.^[5] A „concedit” szó csak azt jelentheti, hogy Ferdinánd tisztában volt Perényi evangéliumi beállítottságával. Tökéletesen abszurd lett volna, ha a hívő római katolikus király engedi római katolikusnak lenni Perényi Pétert. Hangsúlyozandó azonban ezeknek a tárgyalásoknak a Trident előtti jellege. Ferdinánd a kor majdnem minden kereszténye számára elfogadható módon rögzítette elvárásait, hiszen a katolikus hit követése 1540-ben, amikor még minden felekezet katolikusnak tekintette magát, nem volt kizáró jellegű. Ez a beállítottság különösen elterjedtnek látszik Magyarországon, ahol olyan erősen élt, hogy az első, a svájci reformáció által erősen befolyásolt egyházi rendtartásnak a Confessio Catholica címet adták.^[6] Perényit Ferdinánd válasza kielégítette. Az ok megint Trident előtti jellegű. Perényi Péter nem kívánt valami új eretnekséget alapítani, vagy táplálni.^[7] Itt volt az ügy lényege. Garanciát kért arról, hogy az Evangélium szerinti keresztény lehet, minthogy pedig a király nem bélyegezte eretneknek, a tárgyalás megnyugtatóan végződött.

A két esemény, amit a 16. századi Magyarországra jellegzetesnek tekintek, a tolerancia jelenlétét két szinten bizonyítja. Az első szint a kegyúr és a gyülekezet közötti viszony, a második a király és a rendek kapcsolata. Ami az elsőt illeti, Wese szerint a sárospataki plébániatemplomban katolikus szertartás folyt, a kegyúr pedig, aki az érsek informátora szerint „lutheránus” volt, nem vett részt a szertartáson. Perényi felekezeti beállítottságáról több forrás is maradt fenn. 1539-ben egy pápai követ azt írta III. Pálnak, Perényi a legelvetemültebb lutheránus, Gálszécsi István pedig, ki Wittenbergben végzett, 1536-ban egy evangéliumi szellemű énekeskönyvet ajánlott Perényi Péternek. Talán még beszédesebb adat az, hogy egy másik Wittenberget járt lelkész, Siklósi Mihály 1532-től Perényi káplánja volt. Nincs azonban adat arról, mintha Siklósi Perényi hatalmas birtokának valamelyik plébániatemplomában is prédikált volna. Ez azt jelenti, hogy az evangéliumi szellemű „lutheránus”, számtalan plébániatemplom

kegyura éveken át magánkegyességben gyakorolta a vallását, míg a templomokban katolikus szertartás folyt.[8]

Perényit jobbágysága soha nem vádolták intoleranciával. Ez nyilvánvaló egy vizsgálatból, amit néhány évvel a halála után királyi tisztviselők folytattak a birtokain. A zárójelentés igen sötét képet fest Perényiről, mint földesúrról.[9] A jobbágyok számtalan súlyos sérelmet soroltak föl az adózás és a munkaszolgálatok terén, de egyetlen vallásügyi panasz sem hangzott el. Minthogy a királyi tisztviselők katolikusok voltak, a jobbágyok nyilván bizalommal beszéltek volna a Perényi által gyakorolt vallásüldözésről, ha lett volna ilyen. Perényi Péter nyilvánvalóan korlátlanul kizsákmányolta jobbágyságát gazdaságilag, de hitét nem kívánta rájuk erőltetni. A 16. század magyarországi kegyurai többnyire ugyanilyen magatartást tanúsítottak. A reformáció Magyarországon erőszak nélkül terjedt el. Ezt bizonyítják azoknak a vizsgálatoknak a jegyzőkönyvei, amelyeket a lutheri eretnekséggel vádolt emberek ellen folytattak az 1520-as években.[10] A vádak között szerepelt tiltott könyvek olvasása, távolmaradás a miséről, a böjt megtörése, valamint egyházi és világi törvények megsértése, de papok, szerzetesek vagy általában katolikusok elleni fizikai erőszak legjobb tudomásom szerint soha nem merült fel.

Magyarországon rendkívül ritkán került sor spontán antiklerikalizmus kitöréseire. Ez kétségtelenül annak volt a következménye, hogy a 16. század elején igen alacsony volt a szerzetesek száma. Így az emberek ritkán találkoztak a szerzetesi élet gyakorlatával. Másrészt az egyház képviselőinek igen nagy része csatlakozott a reformációhoz. Közhely a magyar történetírásban a ferences rendűek nagy reformációs szerepe. Ezt a helyzetet tükrözik a perek jegyzőkönyvei is. Kiderül belőlük, hogy a Luther követésével vádolt személyek tekintélyes része pap volt vagy szerzetes, ami nem magyarországi sajátosság. A reformátorok első nemzedéke mind római katolikusként kezdte, nem meglepő tehát, hogy a hit első terjesztői Magyarországon is, mint mindenütt, papok, szerzetesek és apácák voltak. Az az érzésem, hogy a magyarországi reformációra inkább a gúnyolódás, mint a fizikai konfrontáció volt jellemző. A reformátorok a humort használták, nem az erőszakot. Nagyon jellemző ilyen szempontból: a feljelentések szerint megvádoltak gyakran gúnyolták az egyháziakat. A gúny formájáról az iratok nem sok felvilágosítást adnak, de az a kevés, amit tudunk, azt mutatja, hogy gyakran az egyház női és férfi képviselőiről szóló gúnydalok énekléséből állt. Gúnyversek írásbeli titkos terjesztésével kezdődött, majd nyíltan énekeltek a szövegeket például Brassóban és Szebenben, ahol 1524 során ilyen ügyben hosszas vizsgálat folyt. Ugyancsak gúnyolódó hangulatról szólnak tudósítások városi piactereken előadott szatirikus játékokról. Kettőt a kiváló tudós, Sztárai Mihály írt. Az egyik a cölibátust gúnyolta, a másik, a Comoedia lapidissima című a papok fölényes magatartását. Az 1550-es években ki is nyomtatták őket. Az ilyen színdarabok minden forrás szerint nagyon népszerűek voltak.

A reformáció korának viszonylagos békéje Magyarországon összefüggött a kegyurak visszafogott magatartásával. Ahogyan fentebb jeleztem, ez a visszafogottság nem volt valamilyen felekezeti elkötelezettség része, hanem a kegyúr és a gyülekezet kapcsolatából következett. Magyarországon az egyéni vagy testületi patrónusok felekezeti hovatartozásuktól függetlenül gyakorolták birtokaikon a jus patronatust.[11] Ez a rugalmas vallásügyi szerkezet sokkal a reformáció előtt kialakult. A 13. század folyamán jelent meg, amikor görög ortodox románok jöttek Magyarországra. Rendszerint szervezett telepések voltak, akiket a földesurak hívtak birtokaikra. A beköltözés egyetlen fázisában sem volt szó vallásváltatásról. A román közösségek minden korlátozás nélkül kaptak engedélyt templomok építésére és vallásuk gyakorlására.[12] A görögkeletiek katolikus kegyuraság alatt éltek, templomaik kiváló és toleráns együttműködésről tanúskodnak. Sok szép középkori freskót Magyarországon ortodox templomban festettek. Az egyetlen középkori freskó, ami az Árpádház első szentjeit, Szent Istvánt, Szent Imrét és Szent Lászlót együtt ábrázolja, a kristyáni vagy criçiori, ma Romániában lévő templom falán maradt fenn.

Nehéz lenne bizonyítani, hogy a 16. század magyarországi kortársai a katolikus és ortodox, illetve a katolikus és protestáns kapcsolatot hasonlóan érzékelték. Az viszont bizonyos, hogy a patrónus és a templom felekezeti különbsége a reformáció idejére jól bevált gyakorlattá vált. A továbbiakban mind a katolikusok, mind a protestánsok követték. A tények ezt mutatják, jóllehet a reformációt Magyarországon sokszor úgy írják le, mint a világi patrónusok áttérésének következményét, és általános az a feltételezés, miszerint a templomokat a jus patronatus hatalmával automatikusan a kegyúr választott felekezetére fordították. Ez természetes feltételezés. Nem is állítanám, hogy a reformáció korában erőszak egyáltalán nem fordult volna elő. Kétségtelenül nagy szerepe volt azonban annak, hogy a világi hatóságok a vallásügyben evangéliumi szellemű alattvalóik kedvét keresték.[13] Úgy tűnik, a döntés helyzetében lévő egyéni vagy testületi patrónusok a kegyesség új formájának gyakorlását inkább megengedték, semminthogy a protestantizmust a gyülekezetekre erőltették volna. Ez volt a normális eljárás. A kortársak ugyanígy érzékelték. Jellemző az országgyűlés állásfoglalása. Amikor 1548-ban a laikus papok prédikálását megtiltotta, „sok urat és nemest” vádolt ezeknek a prédikátoroknak a tolerálásával.[14]

A magyarországi reformáció általánosan békés hangulata továbbá kifejezetten az egyéni vagy testületi patrónusok oldaláról feltételezhető intolerancia ellen tanúskodik. Azért foglalkoztam részletesebben Perényi Péter esetével, hogy a jellegzetes magatartás példáját mutassam meg, és azért utaltam a keleti ortodox - katolikus viszonyra, amit a magyarországi történetírásban nem szoktak figyelembe venni, hogy a toleranciának jóval a reformáció előtt létező formáját ábrázoljam. A más felekezetek felett gyakorolt kegyúri jog legfeltűnőbb következménye viszont talán az a tény, hogy városi magisztrátusok gyakran túrték különböző felekezetek vallásgyakorlatát, vagyis különböző felekezetű templomok voltak sok városban. Ami pedig a falvakat illeti, sokban ugyanazt a templomot használták megegyezés alapján felváltva különböző felekezetek.[15]

Hogy mennyire általános volt az a gyakorlat, amit én az akié a birtok azé a kegyuraság - cuius regio, eius patronatus fordulattal jelölnék, jól látható az erdélyi uralkodók magatartásában. Erdélyt Szulejmán szultán 1541-ben választotta le az ország testéről és adta I. János utódjának. A 16. században hét év kivételével végig hívő katolikusok uralkodtak benne. A protestáns felekezetek mégis minden további nélkül elfogadták ezeket az uralkodókat mint legfőbb világi hatóságot. Ebben a szerepben I. János özvegye, Jagelló Izabella lépett fel először. Nem volt különösen jó uralkodó, a vallásügyben mégis rendkívüli eredményeket ért el. Ahelyett, hogy maga ellen fordította volna alattvalóit, akiknek a többsége 1540-re már evangéliumi szelleművé vált, elkezdett kegyúrként viselkedni. Először 1543-ban a katolikus klérus tiltakozása ellenére megerősítette a szászok új, evangéliumi szellemű hitvallását. Aztán az 1557-es országgyűlés feszült hangulatú tárgyalásain kijelentette: „Királyi tisztünknel és hivatalunknál fogva minden vallást védeni tartozunk”. [16] Vagyis az özvegy királyné a felekezeti ellentétekből mint minden vallás védelmezője lépett ki. A rendek pedig elfogadták őt ebben a szerepben. Katolikus utódai az ő példáját követték, amikor alattvalóikat a vallás ügyében nem háborgatták.

A protestáns egyházak katolikus erdélyi patrónusai időnként európai összehasonlításban rendkívül szokatlan módon jártak el. Így Báthory István például 1571-ben mint Erdély uralkodója megerősítette az első választott antitrinitárius szuperintendenst hivatalában. Történetírók gyakran elfelejtik, hogy Erdély katolikus uralkodók alatt lett egész Európából odagyűlt szabadgondolkodók és radikális reformátorok menedéke. A szabadgondolkodókról szólóan Dávid Ferenc szégyenteljes üldözése a leginkább ismert tény. Nem vagyok azonban biztos abban, hogy Báthory oldaláról Dávid esetét nem úgy kellene-e nézni, mint az antitrinitarizmuson belüli intolerancia tolerálását.[17]

A Habsburg királyok mindezzel szemben nem hoztak létre semmilyen hivatalos kapcsolatot protestáns csoportokkal vagy személyekkel. A második epizód, amit az elején leírtam, jól mutatja a vallás szerepét a király és a rendek viszonyában. Perényi a formákat tekintve a korban szokásos módon tárgyalt. Maga

a pártváltogatás gyakran ismétlődött és felette jövedelmező volt körülbelül 1526-tól az 1570-es évekig. A tárgyalások menetrendje is kialakult. A pártváltogatásra kiszemelt urat a király megbízottja felkereste, ő pedig kijelentette, hogy milyen feltételekkel hajlandó az adott uralkodóhoz csatlakozni. Miután a feltételek felett megállapodtak, az átállás megtörtént. Aztán az egész folyamat még akárhányszor megismétlődhetett.

Perényi esetében az volt a szokatlan, hogy a vallásszabadság követelése fontos helyen szerepelt a feltételek között. Más alkalmakkor a fő követelések inkább világi jellegűek voltak. Olyasmi, mint valamilyen kétes örökség biztosítása vagy házassági szerződés jóváhagyása; a tárgyalásokon általában szemérmetlenül szerepeltek anyagi követelések. Az összeomlás szélén álló országban a kívülállók rendszerint viszolyogva nézték ezeket az alkudozásokat. A Balassi Menyhárt árultatása című darab szemléletesen ír le egy ilyen huzakodást, és pontosan ábrázolja az esetet szemlélők viszolygását. 1569-ben jelent meg.

Perényi, miután vallásgyakorlata szabadságát rögtön a tárgyalások elején biztosította, más urakhoz hasonló követelésekkel állt elő. Feltételei listájáról fennmaradt egy irat. Itt már a vallási követelés a nyolcadik helyen van, előtte és utána megszokott követelésekről, hivatalok, cím, birtokok biztosításáról volt szó. Ebben az összefüggésben azonban nem Perényi erkölce számít vagy vallásos meggyőződése, hanem az, hogy tárgyalásai nagyon jól példázzák a király és a rendek kapcsolatát, illetve a király és a rendek kapcsolatában a vallás szerepét.

Perényinek a vallásszabadságra vonatkozó követelése a tárgyalások során könnyen azt a benyomást keltheti, mintha Ferdinánd támogatóinak körét a római katolikus egyházhoz való tartozás jelölte volna ki. A valóságban nem így volt, jóllehet a magyar történetírás hagyományos képe szerint a Habsburg uralkodók, mint a katolicizmus természetes védelmezői, következképpen a protestantizmus ellenségei és üldözői működtek. Evangéliumi szellemű embereket nem tűrtek országaikban. Nem vitatom, hogy szívesen vették volna fel ezt a szerepet, itt azonban politikai cselekvésekről beszélek, nem pedig felekezeti meggyőződésről. Ferdinánd politikai okból biztosította Perényi vallásszabadságát, maga Perényi Péter pedig pontosan tudta, hogy 1540 körül a királyt támogatók többsége ugyanolyan értelemben voltak katolikusok, mint ő, vagyis az Evangélium szellemében. Thurzó Elek, Ferdinánd pártjának egyik vezetője, aki Perényivel tárgyalt, Mária királyné budai udvarának ahhoz a részéhez tartozott, amelynek a tagjai annak idején már az 1520-as években Lutherrel rokonszenveztek. Egy évtizeddel később Eck Bálint, aki nem engedte magát pappá szentelni, a Thurzó birtokán fekvő pápai iskola iskolamestere volt. Nagyjából ugyanakkor határozta el Thurzó birtokain egy csoport lelkész, hogy az Evangéliumot „doktor Luther és Melancton Fülöp szellemében,, fogja magyarázni.[18] Ilyen döntés Thurzó Elek hallgatólagos jóváhagyása nélkül aligha születhetett.

Ferdinánd pártjához tartozott az 1540-es években Révay Ferenc, aki két évvel korábban Lutherrel az evangéliumi tanítások egyik részletéről levelezett. A király nem egyszerűen jó kapcsolatot tartott fent vele, de 1542-ben országos tisztségre, nádori helytartóságra is kinevezte. Aztán következetesen Ferdinánd mellett állt 1536-tól kezdve Nádasdy Tamás, aki erasmista és lutheri szellemű értelmiségiekkel érintkezett. Ferdinánd 1554-ben nádornak jelölte, a rendek pedig természetesen megválasztották. Az első protestáns szellemű magyar teológiai munka Frangepán Ferencnek, Ferdinánd egyik tanácsosának támogatásával jelent meg. Semmi jele nincs annak, mintha I. Ferdinánd hívei felekezeti meggyőződését befolyásolni vagy a belső körtől a protestánsokat távol tartani igyekezett volna.

A korona és a rendek viszonyában a vallásügy egészen a 16-17. század fordulójáig semmilyen feszültséget nem okozott. Nem mintha tökéletes összhang uralkodott volna. Az ellentétek egyszerűen más problémák köré csoportosultak. Sok viszály volt a bányák körül, amelyek itt éppen úgy, mint Európa-szerte kimerülőben voltak, vagy a költségvetés körül: a rendek arra gyanakodtak, hogy a

királyok a magyarországi jövedelmeket más országaikban használják fel. Továbbá, mivel a királyi udvar Bécsben székelt, ott volt az uralkodók távollétének állandó problémája. Az országgyűlések sok bonyolult adótörvényt hoztak, szabályozták, kinek, mikor, hogyan kell harcba szállnia, kinek kell katonákat küldenie. Vizsgálták a királyok birtokadományait, jóllehet a rendeknek semmilyen joguk nem volt bennük. A felségárulás ítéletét sem mondhatták ki, de gyakran indítottak akciókat jogosultságaik kiterjesztésére. A vallásüldözés azonban soha nem jelent meg a rendek panaszai között, és a vallásügy nem merült föl a rendek tárgyalásain.

Azt lehetne mondani, hogy a vallásügy nem vált a király és a rendek közötti vita tárgyává, mert nem volt értelme az egyházi tulajdon szekularizálásának. Mohácsnál majdnem az egész püspöki kar elesett; a katolikus egyház birtokait a király és az urak egyszerűen eltulajdonították. A királyok szeszélyes híveik lekötöztetésére használták az egyházi birtokokat, következésképpen egyáltalán nem törekedtek a római katolikus egyház birtokjogának visszaállítására. A 16. század katolikus királyai annyi katolikus egyházi birtokot osztottak ki világi támogatóik között, hogy az ellenreformáció idején évtizedekig tartott, míg a katolikus egyház vissza tudta legalább egy részüket szerezni.[19] A római katolikus egyház középkori gazdagsága azonban soha többé nem áll helyre. Ilyen okokból tekintették a 16. századi Magyarországon a vallást magánügynek. Ezért olyan jellegzetes Perényi tárgyalása vallásgyakorlásának szabadságáról. Magának követelte a szabadságot, nem az uraknak vagy bárki másnak általában. Ferdinánd pedig úgy reagált, ahogyan várható volt. Gazdagon megajándékozta Perényit, amikor átállt hozzá. I. Ferdinánd és 16. századi utódai szemében a vallásgyakorlat nem volt közügy.

Más volt a helyzet annak idején az 1520-as években, amikor az evangéliumi tanítások elérték Magyarországot. Az első törvény, amit az új vallás ellen hoztak 1523-ban, a király kötelességévé tette a lutheránusok és védelmezőik elleni fellépést.[20] Bonyolult helyzet volt, mert a kiskisbenedek gyűlöletét Mária királyné udvaroncái szították, de II. Lajos engedett a törvénynek. Több pápai követ nyomására járt el; Rómát Mária királyné lutheránus szimpátiái felkavarták. A drámai változás a királyok vallásügyi magatartásában azután következett be, hogy a fiatal király, II. Lajos 1526-ban elesett, és a változást jól mutatják az 1548-as országgyűlés eseményei. A Tridenti Zsinat hatása alatt sok törvényt hoztak a katolikus egyház reformjáról. Elvetettek viszont egyet a lutheránusok elleni megtorlásról. Csak a nem lutheránus protestánsok elmarasztalását foglalták törvénybe.[21] A szavazatok arányai jól mutatják, hogy a rendek vagy protestánsnak tekintették magukat, vagy kerülni kívánták az összetűzést a protestánsokkal. A király vallásügyi követelését azonban nem említették, Ferdinánd pedig tudomásul vette a lutheránusok ellen szóló törvény elvetését. Jól érzékeltette, hogy a vallás, mint közügy nem foglalkoztatja. Bölcsen járt el, legalábbis Magyarországon bölcs volt. Az örökös tartományokban másként viselkedett.

II. Rudolf volt az, aki a magyarországi vallásügyet felkavarta. Bizonyosan ellenreformációs szellemű tanácsadói vezették arra, hogy 1604-ben a szabad királyi városok ellen támadást intézzen. A protestánsoktól elvettek egyes templomokat, majd katolikus papokat ültettek be. Ez az eljárás nem érintette ugyan az adott városok valamennyi protestáns templomát, de a protestáns polgárokat felbőszítette. Ugyanígy felkavarta a nemességet és a mágnásokat egész Magyarországon, vagyis a templomfoglalás a Bocskai felkelés egyik fő oka lett. II. Rudolf és tanácsadói azt állították, hogy a szabad királyi városok a király birtokai, így joga van a vallás ügyeiben dönteni. Ez az érvelés azonban szemben állt a rendek felfogásával. Magát a kegyúri jogot a viták nem érintették, a fő kérdés a szabad királyi városok státusára vonatkozott. A rendek szerint ezek a városok a korona tulajdonai, a korona pedig a rendeké, így a királynak nincsenek jogai a városokban, a kegyúri jogot nem gyakorolhatja.[22] Ez a vita helyezte a vallásügyet a magyarországi politikai élet középpontjába. Bocskai háborújában a rendek sérelmeiket mintegy összefoglalták azzal a váddal, hogy a király megsértette az ország vallásszabadságát.

Végül, a magyarországi tolerancia természetének még részletesebb bemutatására leírok egy harmadik epizódot. Megint Perényi a főszereplő, aki saját szabadságáért kisfiát, Ferencet török túsznak hagyta, később pedig 1542-ben törökbarátság vádjával Ferdinánd fogságába került. Sok kortárs azzal magyarázta török kapcsolatait, hogy a gyermeket akarta Konstantinápolyból visszaszerezni. Távolról sem bizonyos azonban, hogy Perényinek nem voltak más természetű török kapcsolatai, és nem tudjuk, Ferenc visszatért-e valaha Magyarországra.[23] Csak az biztos, hogy a gyermek sorsa és a család sorsa a töröktől függött. A minden mögött lappangó török ellenség jellegzetes jelenség volt a reformáció kori Magyarországon. Az ellenség annak idején, többé-kevésbé eredménytelen kísérletek után 1521-ben foglalta el a királyság kapuját, Belgrádot. Abban az esztendőben hozták az első evangéliumi szellemű könyveket Magyarországra. A szultán 1541-ben osztotta fel Magyarországot, amikor az Újtestamentum első teljes fordítása megjelent.

A reformáció terjedése és a török hódítás eseményei között más párhuzamok is vannak. Hangsúlyoznám azonban, hogy nem akarom azt állítani, mintha az oszmánok jelenléte kedvezően hatott volna a protestantizmus terjedésére. Ha ezt tenném, csak unalmas és túlhaladott nézeteket ismételnék. Egyes egyháztörténészek a reformáció győzelmét az oszmánoknak a protestantizmus iránti rokonszenvével, illetve a katolikusokkal szemben táplált ellenszenvével magyarázták. Egy kifejezetten a magyarországi oszmán–protestáns kapcsolatot vizsgáló tanulmány azonban az oszmánok és a protestánsok viszonyáról homlokegyenest ellenkező következtetésre jutott.[24] Most úgy tűnik, hogy a török hatóságok nem tettek különbséget az egyes felekezetek között. Kezdetben, és ez figyelemre méltó, a megszálló hatóságok részéről történt közeledés a protestánsokhoz, az érintettek azonban a közeledési kísérleteket kifejezetten visszautasították. Nem lehetett pedig könnyű ellenállni annak a kísértésnek, hogy a rettegett ellenség kedvét keressék. A török–protestáns kapcsolat ügyében emlékeztetek arra a közismert tényre, hogy a reformáció az ország minden részén azonosan viselkedett. A lényegyet tekintve ugyanaz történt a királyság, Erdély és a hódoltság területén. Az 1570-es esztendőkre a keresztény lakosság 80-85 százaléka mindhárom országrészben valamelyik protestáns felekezethez tartozott.

Az ellenség állandó jelenlétének szerintem más hatása volt. Az a véleményem, hogy a 16. század világi hatóságainak általában toleráns magatartása az oszmán jelenlétből következett. Ahogyan a kortársak fogalmaztak, az ország a török torkában élt. Az állandó bizonytalanság légkörében egyik uralkodó sem kívánta alattvalóit maga ellen fordítani. Ez volt a szabály, és voltak ugyan kivételes esetek, de úgy tűnik, a világi hatóságok tudatosan nem kívánták a reformáció egyre emelkedőbb dagályával szemben úszni. A katolikus egyház egyelőre erőtlenn maradt. Az utóbbi kitétellemmel nem akarok arra utalni, mintha a további események attól függöttek volna, mennyire tud a katolikus egyház világi támogatást szerezni. A katolicizmus helyzete ugyanis csak a királyság területén alakult a 17. század során előnyössé. Erdélyben 1690-ig református fejedelmek uralkodtak, az ország közepén fekvő hódoltságban pedig ugyancsak a 17. század végéig megmaradt a török megszállás. Ezt azért kell leszögezni, mert a protestantizmus fölénye idővel köztudottan hanyatlott és eléggé elterjedt az a nézet, ami szerint a katolikus többség kialakulása a római katolikus egyház Trident után megélnékvült tevékenységével magyarázható. Szerintem a döntő változást a török kiverése okozta. Az előtt sem a katolikus térítés, sem az ellenreformáció kezdeményezései nem voltak eredményesek. A katolikus fölény akkor alakult ki, amikor a háborúktól elpusztított területekre katolikus telepéseket hoztak.

Eredetileg megjelent: Tolerance and intolerance in sixteenth-century Hungary. In: Tolerance and Intolerance in the European Reformation. Eds.: Grell, Ole Peter – Scribner, Bob. Cambridge, 1996. 249-260. p. Fordította: Rácsok Gabriella, a szöveget gondozta: Péter Katalin.

-
- [1] A rekonstrukciót végrehajtotta: Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata, 1540-1590. Bp., 1980.
- [2] A város iratai a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában maradtak fenn.
- [3] Úti beszámolója: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II-III. Kiadta: Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János. Bp., 1904-1906. (továbbiakban: EEH.) 206-211. p.
- [4] Bucholtz, Franz Bernhard von: Geschichte der Regierung Ferdinand I. Urkundenbuch. Wien, 1838. 323-324. p.
- [5] EEH. III. 470. p.
- [6] Confessio catholica de preciosis fidei articulis... Debrecen, 1562.
- [7] EEH. III. 478-479. p.
- [8] Patak reformációjáról ld.: Szűcs Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei. In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve, II. Bp., 1981. 7-56. p.
- [9] Az irat: Magyar Országos Levéltár, E 156. (= Urbaria et Conscriptioes.) 40/35. sz.
- [10] Az iratok: EEH. II. passim.
- [11] A jus patronatus és a földesuraság összefüggése Magyarországon különbözött a nyugat-európai gyakorlattól. Kollányi Ferenc: A magán kegyúri jog hazánkban. Bp., 1906. 13-15. p.
- [12] Makkai László: Görögkeleti román papok és templomok. In: Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp., 1986. 394-400. p.
- [13] Péter Katalin: Hungary. In: The Reformation in National Context. Eds.: Scribner, Bob – Porter, Roy – Teich, Mikulas. Cambridge, 1994. 159. p.
- [14] 1548/10. tc.
- [15] Benda Kálmán: A felekezeti kisebbségek jogainak biztosítása a 16–17. században Magyarországon. Bp., 1991. 335-340. p.
- [16] Erdélyi országgyűlési emlékek. II. köt. Kiad.: Szilágyi Sándor. Bp., 1877. 78. p.
- [17] Ezzel a kényes ügygel foglalkozott: Balázs, Mihály: Defensio Francisci Davidis. Ed.: Dán, Robert. Bp., 1983. VII-XXXVIII. p.
- [18] Az elhatározást rögzítő irat: Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár, VII. Szerk.: Thury Etele. Bp., 1908. 1-11. p. Az ott közölt dátum azonban téves.
- [19] Pázmány Péter esztergomi érsek volt a visszaszerzési törekvések egyik legeredményesebb képviselője.
- [20] 1523/54. tc.

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_009.htm

[21] 1548/11. tc.

[22] Magyar országgyűlési emlékek, X. Szerk.: Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp., 1890. 86-87. p.

[23] Perényi Ferenc történetét Sztárai Mihály írta le. Az elbeszélés kiadása: Téglásy Imre: Sztárai Mihály padovai kézirata, a „Hystoria eliberationis... Francisci Perennii”. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 463-470. p.

[24] Szakály, Ferenc: Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn. In: *Etudes Historiques Hongroises*. Bp., 1985. 437-459. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyülekezetében (1638)

Ez a tanulmány négy 17. századi evangélikus gyülekezetnek a földesúr ellenreformációs intézkedéseivel szemben tanúsított magatartását mutatja be. Az egyszerű leírás mellett főként az a célja, hogy az ügyben vizsgálható személyek egyik csoportjánál, az ellenállóknál az engedetlenség és a vallási tájékozottság között összefüggést keressen. A probléma nem utólagos konstrukció; már a kortárs világi hatóság kapcsolatát sejtett az ellenálló emberek cselekedetei és eszméi között.

A világi hatóságot a földesúr, Esterházy Miklós jelentette, a szóban forgó négy gyülekezet, pedig Forchtenau-Fraknóalján és Märtersdorf-Nagymartonban illetve két hozzájuk tartozó filiában, Neustiftben és Wisenben, Esterházy egyik nyugat-magyarországi birtokán, a fraknói uradalomban élt. A vizsgálatot rendkívül szerencsés forrásadottságok teszik lehetővé. A források néhány évvel ezelőtt a Szegedi Csoport gondozásában már megjelentek.[1] Az ügyről fennmaradt iratokból az derül ki, hogy a földesúr 1638-ban húsvétig tartó határidővel rendeletben kötelezte a gyülekezetek tagjait a katolizálásra. A rendeletnek sokan engedelmeskedtek. Pontos adataink azonban csak a családfőkről vannak. Fraknóalján és Neustiftben, ahol a két helység adatait nem bontották fel, a családfők 43 %-a katolizált, Nagymartonban 54 %-uk, Wisenben pedig majdnem 90 %-uk tért át. A többiek megtagadták az engedelmességet.

Ezek az események olyan időpontra estek, amikor Esterházy, 1625 óta az ország nádora méltóságánál fogva már mintegy kettős hatalmat gyakorolt birtokainak népe felett. Úgy tűnik azonban, hogy a felekezeti ügyek sokáig nem foglalkoztatták. Fraknót ugyanis a szomszédos kismartoni uradalommal együtt még a nikolsburgi béke után juttatta neki II. Ferdinánd, azaz tizenegynéhány éven át zavartalanul éltek itt az uralma alá került protestánsok, Esterházy Miklós csak 1637-ben kezdett felekezeti ügyekkel foglalkozni. Akkor hívott meg a Jézus Társaság ausztriai provinciájából térítőket Kismarton környékére.[2]

A térítésben résztvevő jezsuiták beszámolója szerint a Kismarton körüli akció végül is erőszakba fordult. Az atyák előbb házaknál és nyilvánosan valóban téríteni igyekeztek, de a hívek kemény ellenállása miatt zsoldosok bevetésére került sor. Így egyesek engedtek a kényszernek, mások elmenekültek vagy elűzték őket, és csak kevesen tértek át „önként”. Ez a hangulati elemekkel teli leírás maguknak a jezsuitáknak a hangvételét adja vissza.

Fraknó környékén térítéssel Esterházy nem kísérletezett. Itt közvetlenül a kismartoni uradalomban lezajlott erőszakos cselekmények után, az évente szokásos falugyűlésen ismertették a földesúr rendeletét arról, hogy a protestánsok katolikus vallásra kötelesek térni.[3] A rendeletnek engedelmeskedők megfontolásairól nem maradtak fenn értesülések. És úgy tűnik, a dolgok leegyszerűsítése lenne magatartásukat pusztán rettegéssel vagy a Kismarton környéki erőszak hatásával magyarázni. A másik csoportnál, a vallásukhoz ragaszkodóknál ugyanis a megrettenésnek nincs nyoma, és ellenállásuk mögött nem lehet közös okot kitapintani. Talán az áttérőket sem egyetlen ok késztette engedelmességre. Ezen a problémán azonban adatok hiányában nincsen értelme töprengeni. Az engedelmességet megtagadókról illetve az engedelmességet megtagadó családfőkről terjedelmes, urbáriumszerű irat tájékoztat az egyes személyeket illető adatok rovataival.[4] Az ügyet ugyanis uradalmi természetűnek tekintették és éppen úgy csak a családfőket vagy háztartásfőket vették számba, ahogyan például a földesúri terheket szokták kiróni.

Nők magatartásáról tehát értelemszerűen alig tudunk valamit; a háztartásfők túlnyomóan nagy többsége férfi volt. A nőkkel kapcsolatos információk hiányára viszont azért kell rámutatni, mert a nők valószínűleg a férfiaktól eltérően viselkedtek. Erre lehet következtetni először is abból, hogy a házastársak felekezeti azonossága nem volt magától értetődő. Wisenben például, ahol a forrás feltűnően részletes adatokat közöl,

kiderül, hogy az összesen 119 háztartásban viszonylag sok, 21 vegyes házasságot tartottak számon.[5] A nők sajátos magatartását a Kismarton környéki akcióról szóló jezsuita beszámoló le is írta. Az erőszakkal, de végül a katolicizmus javára rendezett helyzet bemutatásának végén ez áll: „Solae proceruum genus foemina negotium facessebant eo contumacius, quo ad imperia solutiores se arbitrabantur.”[6] Ugyan ez a jelentés a Fraknó környéki eseményekről nem szól, de nincs okunk feltételezni, hogy itt a nők makacssága kevesebb gondot okozott volna, mint a szomszédos uradalomban lefolytatott akciónál.

Egyes férfiak számoltak feleségük véleményének súlyával. Így Thomas Koler Fraknóalján kijelentette, feleségével kell megbeszélnie, mitévő legyen a jövőben.[7] Casparus Moser Wisenben azt mondta, feleségének tett ígérete tartja vissza az áttéréstől.[8] Sebastianus Scheichenstuhl pedig azt jelentette ki, el fog innen költözni, mert felesége úgy akarja.[9] És jellemzőnek tűnik az az adat, miszerint a női családfők aránya a családfők összességében elenyésző volt, de a földesúri rendelettel szemben ellenállók csoportjához három asszony is tartozott. Christiana Gieffing Fraknóalján, Sebastian Frahler özvegye Nagymartonban és Johannes Kratzer özvegye Neustiftben nem tért át.[10]

Nem tudjuk viszont mennyi volt a női családfők száma azok között, akik Esterházy Miklós rendeletére katolizáltak. Erről a csoportról tulajdonképpen csak számokat jegyeztek fel; alig néhány áttérőt ismerünk név szerint. Az engedetlenekről szóló irat[11] viszont részletes; nyilvánvalóan nagy gonddal készült. Az első rovatban a személy nevét vették fel. Aztán két rovatba a fejlécük szerinti kérdésekre adott válaszokat jegyeztek be. Az első kérdés az lehetett, hogy az illető miért nem engedelmeskedett a földesúr parancsának.[12] A második rovat fejléce két kérdésre is utal. Az egyik csak a rovatba bejegyzett szövegek alapján érthető; a megkérdezett felekezeti tájékozottságára vonatkozott. A másik a megkérdezett jövőbeli szándékát tudakolta.[13] Vannak végül itt-ott az üggyel kapcsolatos más bejegyzések is.

A meghallgatásra, amit az irat examennek nevez, a bírók idézték meg azokat, akik a határidő leteltéig nem katolizáltak. Ez úgy derült ki, hogy egyesek nem tettek eleget az idézésnek, és ilyenkor az került a jegyzőkönyvbe: „citati aliquoties per iudicem, noluerunt parere”[14] vagy hasonló tartalmú szöveg. A vizsgálatot katolikusok végezték, szinte bizonyosan voltak közöttük egyháziak és világiak egyaránt.

A bizottság katolikus voltára utal maga a szituáció. Nem valószínű, hogy ilyen kényes ügyben protestánsokat bíztak volna meg az eljárással. Emellett van a forrásban egy világos utalás is. A nagymartoni bíró az egyik bejegyzés szerint már adott 500 forintot „templo nostro”, de még többet is ad, ha hitében meghagyják.[15] A „mi templomunk” nyilvánvalóan katolikus volt. Világi, feltehetőleg uradalmi megbízottak jelenlétére az irat formájából lehet következtetni, aztán abból, hogy a családfők számbavételével uradalmi gyakorlatot követtek. És úgy tűnik, az uradalmi ügyekben szokásos tárgyilagossággal jártak el: a rovatok kitöltésénél a válaszadók szavait elfogultság nélkül írták be. Ilyen fogalmazásban rögzítettek nyilván hosszabban elmondott válaszokat: „etiam ad mandatum illustrissimi principis non desistet, sed constans permanebit”, vagy „sperat se in hac fide permansuram”. [16] Katolikus egyháziak jelenlétére pedig abból lehet következtetni, hogy az érintettek felekezeti tájékozottságáról is hangzottak el kérdések. Ilyen vizsgát aligha bíztak világiakra. A földesúr parancsával szembeszegülőknél tehát több tagból álló és az ő fogalmaik szerint nyilván tekintélyes bizottság előtt megállva kellett engedetlenségük okairól és vallásos meggyőződésükről jegyzőkönyvben felvett vallomást tenniük. Ez a feladat valószínűleg nagyobb lelkiert követelt, mint az, hogy a földesúri rendeletnek nem engedelmeskedtek, amit a jelek szerint külön felszólítás nélkül kellett volna megtenniük, bár nyilván ellenőrizte valaki; különben nem tudták volna kit idézzenek a bizottság elé.

Ilyen körülmények között néhány vallomás tulajdonképpen meglepő. Egyesek például egyszerűen kérték, hogy kapjanak engedélyt eddigi hitük megtartására. Georgius Fridericus Stötner szavait a jegyzőkönyv így rögzítette: „Petit ut permittatur sic credere uti hactenus”. [17] Andreas Gschichel „petit et obsecrat, ut in sua fide permittatur”. [18] Vagy Wisenben, ahol pedig majdnem mindenki engedelmeskedett az áttéresi rendeletnek, Laurentius Klampffer „petit ut in hac fide permittatur mori”. [19] Ő is és a hasonló kérést előadóak közül többen is idős korokra vagy általános elesettségükre hivatkoztak, mások nem támasztották alá

kérésüket külön indokkal. Ugyancsak meghökkentőek az olyan kijelentések, mint amelyet például Johannes Kratzer özvegye tett. Ő a jegyzőkönyv szerint eddig azért nem tért át, mert „hactenus illi non iniunctum fuit”, és „si autem cogeretur, tunc faciet”.^[20] Stephanus Rubacher hasonló értelemben nyilatkozott jövőbeli szándékáról: „si illustrissimus princeps mandaverit, tunc illico faciet”.^[21] Vagy olyasmit mondanak többen is, ha komolyan „serio” elrendeltetik, akkor áttérnek.

Az adott helyzetben meghökkentőnek tűnő válaszok csupán 22 személy szájából hangzottak el, illetve ennyinél jegyezték be ilyet a jegyzőkönyvbe. Összességükben mégis arra utalnak, hogy az érintett közösségek éppen úgy uradalmi ügynek tekintették az áttérést, mint maga a hatóság és a parancsot egyesek azért nem teljesítették, mert ahogyan más terhek esetében valamilyen okból felmentést kaptak, most is felmentést vártak. Illetve szokatlan volt nekik a mindenkire érvényes utasítás, és személyre szóló parancsot igényeltek. Hasonló felfogást tükröz azoknak a magatartása, akik, összesen hatan, egyszerűen nem jelentek meg az idézésre vagy, ketten, mintegy az idézés elől elutaztak valahová. Ha nem tudnánk, hogy az érintettek többsége a jelek szerint külön kényszer nélkül határidőre katolizált, azt lehetne mondani, hogy az Esterházy birtokok népe korábbi jó tapasztalatai alapján még a Kismarton körüli események után sem hitt a földesúri kényszer következetességében. A tiltakozás nélkül áttérőket is figyelembe véve azonban talán az a fogalmazás a helytálló, miszerint a helyzet megítélésében nagy egyéni eltérések voltak.

Nem egységesek azok a válaszok sem, amelyeket utólag és kívülállóként a szituációhoz illőnek lehet tekinteni. Az engedetlenség okát firtató, első kérdésre adott válaszok lényegük szerint háromféle típusba estek. Az egyik vallási szempontból semleges, és azt közli, miszerint a megkérdezett a földesúri rendelet kihirdetésekor nem volt jelen, esetleg nem tudott a rendeletről. A két másik típus a valláshoz kötött. Az egyik szerint a megkérdezett egész életében „ezen a hiten” volt, esetleg „ebben a hitben” keresztelték meg, „ebben” nevelkedett. A másik hasonló típus a szülőkre vagy az ősökre utal; ők voltak mindig is „ezen a hiten”. Van aztán néhány furcsa válasz is. Így Michael Sparrabitz Fraknóalján nem vette észre, hogy nem katolikus templomba jár.^[22] Johannes Wilffing Nagymartonban azt mondja, azért nem engedelmeskedett az Úr parancsának, mert „catholicus natus”, de megígéri, hogy Krisztus mennybemenetelének ünnepén áttér.^[23] Vagy ugyancsak Nagymartonban Gallus Dorner nem ad semmilyen okot vagy mentséget.^[24]

A második kérdést, a felekezeti tájékozottságra vonatkozót nem mindenkinek tették fel, vagy nem minden választ jegyezték be. A megfelelő rovat az esetek túlnyomó többségében nem tartalmaz ilyen természetű válaszra utalást. A feljegyzett válaszokat pedig nem lehet típusokba sorolni, mert elképesztő szélsőségek között változnak. Christian Wolff szíjgyártó például Nagymartonban nyilvánvalóan nem bemagolt, hanem megfontolt ismeretek alapján vitatkozott a szentségekről általában és a lutheránusok két szentségének látható jegyeiről.^[25] Matthias Binder viszont ugyancsak Nagymartonban úgy tudta, hat szentség van, a miatyánk, a tízparancsolat, a hit, a keresztség, a kulcsok és az úrvacsora.^[26]

A harmadik kérdésre adott válaszok összessége megint típusokra bontható. A legtöbb, összesen 73 családfő a jövőben sem kíván áttérni. 37 családfő valamilyen megfogalmazásban azt közölte, hogy áttér, ha a többiek, esetleg a szomszédok is áttérnek. 33 családfő csak a kényszernek vagy az úr újabb parancsolatának engedve fog áttérni, 9 családfő akkor katolizál, ha továbbra is két szín alatt veheti az úrvacsorát, 6 családfő feltétel nélkül megígéri, hogy záros határidőn belül áttér, 6 családfő végül azt a választ adja, miszerint a jövőt illetően egyelőre bizonytalan. Pusztán logikai alapon azt lehetne gondolni, a válaszok között van valami korreláció. Logikus lenne például az, hogy az első kérdésre közömbös választ adók a jövőbeli áttérést valamilyen formában vállalók között legyenek, vagy a nagyon tájékozottak ragaszkodjanak makacsul a vallásukhoz. A valóság nem feltétlenül így alakult.

Christian Wolff, aki a szentségekről vitatkozott és a jegyzőkönyvből az is érzékelhető, miszerint a bizottsággal szemben fölényes volt, tényleg elutasította a jövőbeli áttérés gondolatát. De ott volt Fraknóalján vagy Neustiftben Georgius Prunhuber, aki első válasza szerint az uraság parancsára azért nem tért át, mert nem tudott róla, és vallása tanításaiban tökéletesen tájékozatlanul öt szentséget hitt, ezek „1 coena, 2 sanguis,

3 baptismum, 4 matrimonium, 5 ordo”, de azt közölte, miszerint „vult manere usque ad mortem”.^[27]

A három kérdés közül végeredményben a leglényegesebből, a felekezeti tájékozottságot firtatóról van a legkevesebb értesülésünk. Kézenfekvő azonban az a feltételezés, miszerint éppen a megkérdezettek szintjén elvárható, lényegében helyes feleleteket nem jegyezték fel. Ez a feltételezés abból adódik, hogy – bár nyilvánvalóan a szentségek számára vonatkozott a kérdés, mert a feljegyzett válaszok minden esetben a szentségek számával vannak kapcsolatban – csak elképesztő tájékoztatlanságról vagy feltűnő tájékozottságról valló válaszok vannak a jegyzőkönyvben. A válaszadók többsége tehát valószínűleg egyszerűen megnevezte az evangélikusok két szentségét, a keresztséget és az úrvacsorát.

A téves válaszokból pedig az derül ki, hogy a hívek a két szentség közül az úrvacsorának tulajdonítottak mindennél nagyobb jelentőséget. A jegyzőkönyvben feljegyzett 3 téves válasz nem egyszer több szentséggel együtt vagy nagyon furcsa szövegösszefüggésben, de 20 esetben tartalmazza az úrvacsorát. Furcsa szövegösszefüggés például az, amit a jegyzőkönyvbe így vettek fel: „fatetur... 2 sacramenta, quae sunt 2 species”,^[28] vagy az, ahogyan a jegyzőkönyv szerint Andreas Machel mondta: „Scriptum est, quotiescunque societis et quotiescunque bibetis, tot sunt sacramenta ex calice Domini”.^[29] Az úrvacsorát meg nem nevezők egy része félreértette a kérdést. Ők ilyen válaszokat adtak: „dicit se.. credere 3 Evangelistae, Mattheum, Marcum et Sanctum Paulum”,^[30] illetve Joannes Mandelnél ezt írták be: „credit tamen in sua evangelica professione esse 3 sacramenta, 1 Deus Pater 2 Deus Filius, 3 Deus Spiritus Sanctus”.^[31] Hárman viszont értették a kérdést, nem tudtak azonban jó választ adni, de ezt meg is mondták. Egy rosszul válaszoló, Balthasar Klampffer felelete pedig így került a jegyzőkönyvbe: „Fatetur 3 sacramenta, sed quae sint et quomodo appellantur, ignorat. Credit autem (inquit) in Deum Patrem omnipotentem, uti bonus christianus”.^[32]

Végeredményben, bár a felekezeti tájékozottságról tudakozódó kérdésre adott és a jegyzőkönyvbe fel is vett válaszok többsége pontatlan és homályos, mindegyiknél érzékeltetni lehet azt, hogy a megkérdezett nem tökéletesen tájékozatlan a vallás tanításaiban. A válaszok összességéből sejthető általános tájékozottság pedig messze felülmúlja azt a szintet, amit két nem túlságosan jelentős mezőváros polgárainál illetve két kis falu lakosainál feltételeznénk. Ennek a következtetésnek a helytálló voltát alátámasztják a vizsgálat körülményei. A vallás dolgairól az emberek templomban szoktak hallani. Itt viszont valamilyen hivatalos teremben hallgatták ki őket. Tételesen gyermekkorukban katekizáltak utoljára; most a kátétanulástól már régen eltávolodott felnőttek, esetleg aggastyánok álltak a bizottság előtt. Úgy faggatták őket, mint ha az úriszéken lennének vádlottak. Érthetően zavarodtak meg talán még olyanok is, akik magánbeszélgetésben a vallás dolgairól semmi feszélyezettséget nem éreztek.

A rendkívül tömören fogalmazott jegyzőkönyvből is kiderül egyébként az, hogy ha nem vizsgáztatva kérdezték őket, az emberek oldottabban beszéltek. És amikor a harmadik kérdésre válaszoltak, jövőbeli szándékukról szóltak, talán többet árultak el felekezeti tájékozottságukról, mint a direkt faggatásra. A harmadik kérdésre válaszolva fejtette ki például Matthias Reisner, aki egyébként a szentségek számát rosszul tudta, saját helyzetére alkalmazottan Luther tanítását a „két birodalom”-ról. A jegyzőkönyvben így olvasható: Reisner „putat se esse in satis bona fide, et sufficere, quia superioribus suum debitum roboth cum diligentia perficit”.^[33] Ez a világi hatalom iránt köteles engedelmesség nagyon finom megfogalmazása volt; robotoló jobbágy szájából egyenesen elképesztő. A tanítás kevésbé árnyalt formáját azonban nagyon sok válasz tartalmazta. „Non vult resistere, quia a suo pastore didicit ex Verbo Dei obedire Deo et superioribus”, mondta a jegyzőkönyv szerint Laurentius Reisner.^[34] Hasonló értelemben nyilatkoztak mások is. Feltűnő azonban, hogy míg többnyire azok mondták ezt, akik a földesúr újabb parancsára katolizálni szándékoztak, egyesek a jegyzőkönyv száraz fogalmazásából is jól érzékelhetően az engedelmesség tanának ismeretében szándékoztak az esetleges újabb rendeletet is megtagadni. „Non desistet a sua fide etiam demandante illustrissimo principe”, áll Michael Ossing megfelelő rovatában.^[35] És „etiamsi illustrissimus princeps injungeret illi, nullo modo cogitat converti” fogalmazásban adja vissza a jegyzőkönyv például Adamus Weiner szavait.^[36]

A biztosok, akik látták, hogyan lépnek be az emberek az ajtón, figyelhették az arckifejezésüket, valószínűleg már előzőleg is ismerték őket, talán találtak magyarázatot arra, hogy miért éppen ez a csoport szegült ellene a hatalmas földesúr akaratának. Így utólag és kívülállóként azonban nem lehet náluk semmi jellegzetest találni. Még a legelszántabbak csoportja sem mutat semmi különlegességet.

A legelszántabbak csoportján az a 73 családfő értendő, aki nemcsak az úr már kihirdetett rendeletének nem engedelmességet, de a vizsgálaton is kijelentette, hogy semmilyen körülmények között nem hajlandó katolizálni. Nyolcan közülük azt mondták, inkább a halált választják. Egyikük, egy más házában lakos szabó, Johannes Koch igen részletesen beszélhetett erről. Talán győzködtek őt, mert a jegyzőkönyv a halálra tett utalást kétszer is tartalmazza: „paratus est cum sua evangelica doctrina potius in mortem ire, quam ad fidem catholicam converti, etiamsi illustrissimus princeps illi iniungeret, non faciet, sed mavult mori”.^[37]

A katolizálás helyett inkább a halált választó 8 családfő között volt ez a szabó, aztán mind a két mezővárosból polgárok és falusi zsellérek. A katolizálást a jövőre nézve is megtagadó többi családfő hasonlóképpen különböző társadalmi elhelyezkedésű volt. És a válaszaik szerint sem alkotnak egységes csoportot. Közéjük tartozott ugyan a többször említett szíjgyártó, de egyébként átlagos tájékozottságú embereknek tűnnek. Arra a kérdésre, hogy eredetileg miért nem tértek át, ők is a háromféle típusba sorolható válaszokat adták. A vallásilag közömböset, miszerint a rendelet kihirdetésekor nem voltak otthon vagy nem hallottak róla, feltűnő gyakorisággal, nyolcan is ismételték.

A végsőkre azonban itt, a fraknói uradalomban nem került sor. A négy ellenálló gyülekezettel szemben nem vetettek be katonaságot. Térítés viszont folyt. Esterházy Miklós katolizálási rendelete után húsz évvel, 1659-ben még mindig voltak téríteni való lutheránusok legalábbis Fraknóalján, Neustiftben és Wisenben. Akkor írtak ugyanis össze összesen 28 újonnan katolizált személyt ezekben a helységekből. Közülük többen is az 1638-as rendelettel szemben legelszántabbak csoportjához tartozó családfő fiai vagy leányai, esetleg az ő házastársaik voltak. Vagyis úgy tűnik – hiszen az utódok katolizáltak –, hogy az apák szándéka teljesült; állhatatosak maradtak. Talán egyéniségükben volt a magyarázat, lehetne gondolni, ha nem 73 személyről volna szó, egy nagyobb csoportnak, az eredetileg szembeszegülőeknek majdnem a feléről és a négy gyülekezet összes tagjának körülbelül egy harmadáról. Ennyi különleges egyéniség négy helységben bizonyosan nem élt együtt. Ez az utóbbi szófordulat egyébként nem is helyes, mert a legelszántabbak nem együtt, hanem egymástól elszórtan éltek.

Találgatásnak azonban a történelemben nincs helye. Egyszerűen bele kell nyugodnunk abba, hogy a történettudomány eszközeivel sok minden leírható, de nem mindennek a magyarázatát lehet megtalálni.

Megjelent: Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály – Font Zsuzsanna – Keserű Gizella – Ötvös Péter. Szeged, 1997. 479-486. p.

Jegyzetek

[1] Monok István – Péter Katalin: Felmérés hithűségről 1638-ban. In: Lymbus. Művelődéstörténeti Tár. II. Szeged, 1990. 111-142. p.; 111-112. p. (Alábbi hivatkozásokban e tanulmányunk lapszámaira utalunk.)

[2] A jezsuiták beszámolója: 139-142. p.

[3] 112. p.

[4] 112-136. p.

[5] 135, 121. p.

[6] 139. p.

[7] „Vult tamen prius antequam id (conversionem) fecerit, uxorem suam consulere et interea vult et Deo et superioribus Se commendare.” 114. p.

[8] „promisit uxori olim”: 121. p.

[9] „uxor eius vult abire, ergo et ipse debet sequere uxorem”: 136. p.

[10] 116., 117., 130. p.

[11] 112., 136. p.

[12] Az első fejléc szövege: „Rationes cur non conversi et satisfecerint mandato illustrissimi principis”. 112., 122., 129., 133., 135. p.

[13] A második fejléc szövege: „Enunciata et quid facturi.” Uo.

[14] Pl. 133. p.

[15] 22. p.

[16] 113., 116. p.

[17] 115. p.

[18] 129. p.

[19] 36. p.

[20] 117. p.

[21] 116. p.

[22] 116. p.

[23] 125. p.

[24] 129. p.

[25] 134. p.

[26] 126. p.

[27] 129. p.

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_010.htm

[28] 113. p.

[29] 119. p.

[30] 124. p.

[31] 125. p.

[32] 132. p.

[33] 114. p.

[34] 116. p.

[35] 129. p.

[36] 131. p.

[37] 134. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

7.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVI

Péter Katalin: A pap tempomából a gyülekezet templomába vezető út

Ebben a tanulmányban az istentisztelet mindennapi tapasztalatáról végzett kutatás eredményeit mutatom be. Eredeti kérdésemet a következőképpen lehet meghatározni: milyen gyakorlati hatása volt az evangéliumi tanításnak az egyszerű ember és az egyház kapcsolatára Magyarországon. Az evangéliumi tanítás intellektuális befogadásának problémájával, elsősorban források hiánya miatt, nem foglalkoztam. Csupán azt tudjuk, hogy számos laikus ember prédikált a katolikus egyházi hatóságok megbélyegzése szerint eretnek módon, a prédikációk tartalmáról azonban nagyon kevés értesülésünk van. Felvetődik ugyanakkor az a kérdés, hogy ezek a laikusok – nők és férfiak egyaránt –, akik egyesek szerint eretnekséget hirdettek, hogyan értékelték saját cselekedetüket. A reformáció időszakában az eretnekséget Magyarországon mind az egyházi, mind a világi hatalmak kezdettől Lutherhez kapcsolták. Szemükben a „lutheri pestis terjesztését” jelentette. Ki tudja azonban, hogyan értelmezték cselekedeteiket maguk a megvádolt személyek. Ismerték a katolikus tantételeket annyira, hogy különbséget tudjanak tenni „igaz” és „eretnek” tanítások között? Az egyházi vezetők a maguk részéről bizonytalanok voltak. Az 1520-as évek elején, a „lutheri fertőzés” vizsgálatának magyarországi kezdetén, szakértő segítség igénybevételére kényszerültek: a ferences rendi Szegedi Gergely az ország egyik végéből a másikba utazott, mert őt vonták be, ha a helyi papság egy-egy prédikáció tartalmának helyes vagy helytelen volta felett nem tudott dönteni.[1]

Az egyszerű ember a világban

Kívülről nézve azt lehetne gondolni, hogy laikusok prédikálása és a prédikációk széleskörű elfogadtatása az egyetemes papság lutheri tanításának következménye volt. Valóságosan lehetett ösztönös is, az uralkodó szellemi légkör gyümölcse. Az egész eseménysor hasonlított a középkori vallásos mozgalmak történéseihez. Még azt sem tudjuk, minek nevezték magukat a prédikáló emberek és többnyire buzgó követők, akiket az ellenséges hatóságok lutheránusnak bélyegeztek. Luther követői voltak saját véleményük szerint, vagy soha nem hallottak az első reformátorról? A római katolicizmus képviselői közül, amennyire ma meg lehet állapítani, csupán egy tekintélyes személy, lomnicai Horváth János kanonok használta az „evangéliumi tanítás” kifejezést. Úgy vélte, hogy a „keresztény szabadság ürügyén” sokan méltatlan cselekedeteket hajtanak végre.[2] A kanonok nem sokkal később elhagyta a római egyházat. Nem lehetetlen, hogy már a reformáció megjelenése idején az evangéliumi szellemmel rokon megfontolásokra jutott.

Az első laikus reformátorok feltehetőleg a lélek szabadságáról prédikáltak az Evangéliumra hivatkozva. Ennek a feltevésnek a bizonyítása azonban még sok kutatómunkát igényel. A legfontosabb új források feltárása lenne. Csak új adatok alapján tudjuk megválaszolni azt a kérdést, hogy kivel vagy mivel azonosultak a laikus reformátorok. Az a probléma, hogy mennyire voltak intellektuálisan felkészültek az azonosulásra, utolsóknak maradhat.

A cselekedetek természetének meghatározása mindezzel szemben nem nehéz. Sok forrás maradt arról, mit tettek az emberek az új eszmék hallatán. Érdeklődni kezdtek. A vallás úgy volt beszélgetések tárgya, mint ma a politika. Mindenki hallott valamit, mindenki tudott valamit, mindenkinek volt véleménye. A kocsnában könyveket olvastak fel, és prédikációkat vitattak meg. A szóbeli információ hatását nem lehet túlbecsülni. Úgy tűnik, a hitviták hallgatása sokak kedvenc időtöltésévé vált. Ezeket a hitvitákat többnyire nyilvános helyen tartották, és óriási tömegeket vonzottak. Sok híres vita a hódoltságban zajlott. Semmi nem tudta kiölni a teológiai beszélgetések szenvedélyét. Nem tudjuk, mi bűvölte el jobban az embereket, a résztvevők látványos fellépése-e, amit a mai tömegszórakoztatás fogalmaival is le lehetne írni, vagy a nehezen érthető

teológiai érvelés. A lényeges az, hogy a hitviták valamilyen módon a legegyszerűbb emberekig eljutottak.

Nagy Szabó Ferenc 17. századi krónikaíróknak ugyanaz volt a véleménye ezekről a nyilvános előadásokról, mint egyes modern történetíróknak.[3] Szerinte a különböző vallások képviselői hízelegtek a barbár és tudatlan embereknek. Bob Scribner, Euan Cameron és Peter Blickle szerint a reformáció, ami eredetileg tanult emberek, a társadalom kiváltságos rétegeinek mozgalma volt, propaganda révén nyerte meg az egyszerű embert.[4] A laikus érdeklődőknek hízelgett, hogy bevonták őket a vallási vitákba. A népet ilyen módon félrevezették.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy az egyszerű ember helyzete nem mindenütt ugyanolyan volt, mint a német reformációban. Ami Magyarországot illeti, nagyon jellemző Nagy Szabó Ferenc véleménye: azt írja, a különböző felekezetek azért hízelegtek az egyszerű embernek, mert a nép volt az, aki válogatott a vallásokban. Ez a vélemény első pillantásra abszurd. Ellentmond először is mindannak, amit a hagyományos társadalmak kora újkori parasztjairól leírtak. Ezek a parasztok a téma legtöbb kutatója szerint fatalisták voltak, semmi lehetőségük nem volt sorsuk megváltoztatására. Hogyan lehetne feltételezni, hogy az egyszerű embernek Magyarországon több beleszólása volt a vallás ügyeibe, mint hasonló társainak a reformáció hazájában? Az egyik elfogadható válasz: a tradicionális társadalmakról, illetve a reformációról folyó diskurzus egyelőre inkompatibilis.

A kora újkori parasztokról szóló diskurzusban látszólag nincs helye a tudósok fondorkodásain átlátó egyszerű embernek. Sok egykorú adat szól azonban a létezéséről. Balázs Mihály egyik kitűnő munkájában adatok egész sorozatát gyűjtötte róla össze.[5] Eredetileg a magyarországi reformáció-dialógus irodalmát vizsgálta. Az itteni dialógusokban ugyanúgy, ahogyan „Karsthans” után mindenütt, egyszerű emberek és papok játszották a főszerepet. Balázs célja eredetileg az volt, hogy a magyarországi darabokat a dialógus irodalom műfajában elhelyezze. Sikerült is felfedeznie az Európa-szerte követett mintát. Bebizonyította, hogy a magyarországi reformáció-dialógus ugyanabból a nyelvileg és társadalmilag igen széles irodalmi alaphól ered, mint a dialógus német változata.

Ha viszont Balázs monográfiáját úgy vesszük, mint az egyszerű ember irodalmi megjelenésének katalógusát, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy az egyszerű ember a társadalom minden részén és a legkülönbözőbb helyzetekben jelen volt. A tanult emberek ügyeibe beleszóló és a fennálló rendet megzavaró tanulatlan paraszt vagy iparos egész Európában ismerős jelenség volt. Ez a lábatlankodó alak valamilyen módon mindenütt felborította a jól elrendezett társadalmi hierarchiát. Luther okkal állította középpontba és adta neki a „gemeiner Mann” nevet. Lehet, hogy a németországi reformáció során tényleg propaganda klisévé vált. Nehéz azonban elképzelni, hogy az ilyen szereplők pusztán a képzelet szüleményei lettek volna; eredetileg valódi személyeknek kellett lenniük. Nem könnyű megtalálni őket történeti forrásokban.

Későbbi időből került elő jó példa. 1636-ban egy nagyhatalmú katolikus földesúr rendeletet adott ki a birtokán élő lutheránus parasztok katolizálására. Néhány faluból fennmaradt az áttérítési eljárás jegyzőkönyve. A jegyzőkönyvek arról szólnak, hogy jezsuiták kaptak megbízást térítésre és többnyire sikeresek voltak. A makacs lutheránusok számát nem ismerjük. Az azonban kiderül a forrásokból, hogy néhány jobbágy nyíltan ellenállt. Egyvalaki közülük teológiai vitát kezdeményezett a jezsuitákkal. Még a meglehetősen hézagos és nyilvánvalóan tendenciózus jegyzőkönyvből is kiderül, milyen hatásosan kelt vallásának a látható és láthatatlan jelekről szóló tanítása védelmére. Ez a kéretlen hitvédő cipész volt.[6]

Az az eseménysor, ami szerint a földesúr lelkiismereti ügyben parancsol, az emberek pedig vagy teljesítik, vagy nem teljesítik a parancsot, segít megérteni, hogy az egyszerű emberek Magyarországon miért válogathattak a vallásokban. Itt a reformáció bizonyos szempontból nem hasonlított sem a németországra, sem a franciaországra. Magyarországon a vallásügyben egyetlen döntés sem a legfelsőbb szinten született. Makrotörténeti közelítés szerint azért volt így, mert a korona – egyház – rendek hatalmi struktúra nem követelte meg. Mikrotörténetileg bizonyos név szerint ismert személyek nem akartak, vagy nem mertek egyik

irányba sem lépni.

Ami a koronát illeti, Magyarországon kezdettől a király volt az egyház feje. Az ő joga volt a püspök kinevezése, a pápának csak a megerősítés joga maradt. Ez a rendkívüli rendszer jól működött annak ellenére, hogy bizonytalan alapokon nyugodott. A bizonytalan alapokra utal egy II. Szilveszter pápának tulajdonított, de a 17. században hamisított bulla, ami az első királyra, Szent Istvánra ruházta a püspök kinevezésének „apostoli jogát”. Ha II. Szilveszternek ilyen tartalmú bullája valóban létezett volna, a hamisításnak nem lett volna értelme. A pápák azonban a magyar király kiváltságát soha nem vitatták. Az általa kinevezett püspököket rendszerint megerősítették, és még azoknak a püspököknek a tevékenységét sem korlátozták, akiknél – nagyon, nagyon ritkán – a megerősítés elmaradt.

A király tehát nem sokat várhatott a reformációtól. Ebben az összefüggésben nincs jelentősége annak, hogy miután az evangéliumi tanítások elérték Magyarországot, a királyok hívő katolikusok voltak. Egyikük, I. János összeütközésbe került ugyan a pápával, VII. Kelemen 1529-ben ki is tagadta, mégsem lett a reformáció híve és katolikus papi hívei sem hagyták el. Jóllehet I. Jánosnak I. Ferdinánd személyében erős ellenfele volt, királyi hatalma a kortársak szemében fontosabb lehetett, mint a pápáé. Végül Róma kényszerült álláspontja megváltoztatására: III. Pál elismerte I. János királyságát és felszentelte az általa kinevezett püspököt. Az egész eseménysor a korona hatalmának megszilárdulását eredményezte.

A római katolikus egyház viszont a királytól függött. A püspöknek joga és kötelessége volt természetesen a papság felszentelése, de a plébánián szolgáló papra nem terjedt ki a hatalma, mert a pap kinevezése az adott templom patrónusának a jogában állt. A jus patronatus korlátlan hatalom volt. Az egyház képviselői kísérletet tettek ugyan arra, hogy ezt a hatalmat korlátozzák, és így a patrónus és a pap közé álljanak, de nem jártak eredménnyel. A viták végül egészen az országgyűlésig jutottak. 1504-ben fogadták el azt a törvényt, ami szerint a püspököknek nincs joguk az egyházi patrónusok papválasztásába beavatkozni.^[7] Ha a püspök a földbirtokos akarata ellenére iktatott be papot, az adott templom hívei nem voltak kötelesek a tizedet beszolgáltatni.

A földbirtokos kizárólagos joga a földjén lévő templomok felett sértetlen maradt mind a reformáció alatt, mind pedig utána. A birtok ura bárkit szabadon kinevezhetett. Választhatott az evangéliumi tanításokkal rokonszenvező papot, és még akkor is megengedhette a katolikus papoknak, hogy folytassák a prédikálást a templomban, amikor ő már nem tekintette magát római katolikusnak. A reformáció pénzügyi vonatkozása, a sokat emlegetett olcsó egyház nem volt téma Magyarországon. A tized beszédését már a reformáció előtt a földbirtokosok intézték. Feltehetőleg azt a tényt használták ki, hogy a tized természetbeni begyűjtése igen nehéz feladat volt. A püspök hivatalnokainak először is személyesen kellett megbizonyosodniuk arról, hogy a parasztok a megtermelt javakat helyesen osztották tíz részre. Ezt követően nekik kellett az egyháznak járó termény begyűjtéséről gondoskodniuk. Végezetül be kellett szállítani a termést, az összeöntözött borokat és az összekevert, különböző gabonaféléket az egyházi úr birtokára. Más kérdés, hogy a természetbeni tizedet hogyan váltották pénzre.

Óriási megkönnyebbülés lehetett ilyen módon az egyházi illetékeseknek, amikor a földesurak idővel felajánlották, hogy készpénzben fizetett bérlet fejében a tized beszédését átvállalják. Az eljárás részleteit nem ismerjük. Kezdetben a tized bérbeadása alighanem személyes ügy volt: egy püspök megállapodást kötött egy világi földbirtokossal, vagy a püspök megbízottja a világi földbirtokos megbízottjával. A 15. század végére azonban a tized bérbevétele általánossá vált. 1495-ben törvényt is hoztak róla, és 1547-ben szabályozták a szokásjogot általános érvénnyel.^[8] Nem világos, hogy a földbirtokosok hogyan húztak hasznot a tized bérbevételeiből. Egyetlen nyilvánvaló haszna látszik, az tudniillik, hogy így távol tudták tartani az egyház képviselőit a birtokuktól. Mivel azonban a 16. századi földbirtokosok nem szoktak öncélú áldozatokat hozni, bizonyosan megtalálták a számításukat. A reformáció idején a földbirtokosok jövedelmének része volt a tized, és ezen a katolicizmus elhagyása után sem változtattak. A protestáns földbirtokosok katolikus társaikhoz hasonlóan gyűjtötték be a bérelt tizedet. Az egyházból kifacsarható anyagi hasznot a lelkiismereti szabadságra

szóló hivatkozásokról függetlenül szerezték meg.

A protestáns egyházak semmilyen szinten sem foglalták el a katolikus egyház helyét. Világi értelemben úgy jöttek létre, hogy a földbirtokosok evangéliumi szellemű prédikátorokat engedtek be a templomaikba. Ez legalábbis a jóindulatú magyarázat. Cinikusabban nézve a dolgot, az a valószínű, hogy nem nagyon foglalkoztatta a földesurakat, milyen templomban gyakorolják vallásukat a parasztek. Az úr–jobbágy viszony már a reformáció előtt elrendeződött. A parasztek és a paraszti társadalom felfelé törekvő tagjainak küzdelme, ami a modern kor kezdetén a történelem napirendjén volt, Magyarországon a lutheri tanítások megjelenése előtt zajlott le.

A konfliktus csaknem véletlenül tört ki 1514-ben. Az ambíciózus Bakócz Tamás bíborosnak sikerült megbízást kapnia X. Leó pápától arra, hogy az ő nevében keresztes hadjáratot szervezzen és vezessen a törökök és a tatárok ellen. A pápa tizeddel támogatta az ügyet, és a résztvevőknek, valamint támogatóiknak teljes bűnbocsánatot ígért. A társadalom legfelsőbb rétegei közömbösek maradtak. A nép élénk reakciója azonban minden várakozást fölülmúlt. A pápai bullát 1514. április 9-én hirdették ki. A hónap végére 40 000 felfegyverzett paraszt jelent meg a különböző gyülekező helyeken. A rémült nemesség csapatokat szervezett a maga védelmére. Rövid idő alatt az ország egész területére kiterjedő parasztháború bontakozott ki. Bakócz Tamás megrémült, az ország hatalmasai a további toborzást megtiltották, aztán a bíboros május végén visszavonta a keresztes hadjáratot. Akkor azonban már késő volt. A szellem kiszabadult a palackból.

Az „igaz kereszténység” nevében zajló parasztháború a „hitetlen nemesség” ellen és azok ellen az egyháziak ellen folyt, akik a keresztesekkel szembefordultak. A vezér, Dózsa György kiközösítéssel fenyegette a mozgalom árulóit. Dózsa mellett voltak a vezérkarban gyülekezeti papok, szerzetesek, többnyire ferencesek, különböző rendű világi emberek. Vezérek lehettek falusi közösségek előljárói, tanult vagy nem tanult tagjai, esetleg egyszerűen nagy tekintélyű parasztek. Sok lelkes vitte gyülekezete felfegyverzett embereit a keresztes vitézek táborába. A harc során aztán beszédeket tartottak, prédikáltak, hatalmas hallgatóságuk volt a piacereken és más nyilvános helyeken. Azt hirdették, hogy az „igaznak” harcra kell szállnia a „kereszténység ellenségeivel”.

Ha mindez azután történt volna, miután az evangéliumi tanítások eljutottak Magyarországra, a Dózsa felkelést mindenki – a németországi parasztfelkeléssel mutatott egyértelmű hasonlóságok miatt – a reformációval kapcsolná össze. Mivel nem úgy történt, a Dózsa vezette parasztháború a magyarországi reformáció egyik előzményének tekinthető. A kortársak azonban nem így értékelték. Az első információk a „lutheri járvány” megjelenéséről feljelentésekből származnak, ezek a feljelentések azonban soha nem utalnak Dózsára vagy a parasztháborúra.

A keresztes hadjárat iránti rokonszenvről, illetve a Dózsa felkelésében volt részvételről a feljelentések nem szólnak. De talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy egyelőre nem kerültek elő források ilyen természetű vádakról. Ez a hallgatás sokatmondó elsősorban azért, mert a feljelentések értékes része lett volna a Dózsához fűződő kapcsolatra történő utalás. Másodsorban sokatmondó azért, mert az első feljelentések az 1521-1522-ből maradtak fenn, durván hét évvel a Dózsa vezette felkelés után fogalmazták meg őket, amikor is a mozgalom emléke még a legelevenebben élt a kortársak emlékezetében. Ha a besúgók nem használták az elérhető leghatásosabb fegyvert a „lutheri járvány terjesztői” ellen, akkor feltételezhetjük, hogy a bevádoltak között valóban nem voltak hajdani keresztesek.

A parasztháború leverését követően az egyszerű ember taktikát változtatott. A forrásokból úgy tűnik, mintha a parasztság valamiféle közös elhatározásra jutott volna, ami abszurd feltételezés. Mégis számos eset utal arra, hogy a parasztek a nyílt ellenállásról a jobbágyrendszer rejtett lehetőségeinek kihasználására váltottak. Az következett, amit tehetetlen csoportok hétköznapi ellenállásaként írnak le. Nem járt erőszakkal, bár nem nevezném úgy, ahogyan J. C. Scott, a „svejki, brechti botladozás” megnyilvánulásának.^[9] Nem következett tudatlanságból. Ellenkezőleg, a hatalmi viszonyok invenciózus értelmezéséről, a hatalom működésének

pontos ismeretéről tanúskodik. A források olyan emberekről beszélnek, akik az úr–paraszt viszonyrendszer valamennyi nüanszával tisztában vannak.

Sárospatak forrásai sok jelentős részletet tárnak fel. Azt mutatják, hogy botladozó Svejkek helyett olyan emberek éltek a társadalomban, akik gondosan számon tartották a király és rendek, az úr és paraszt egymásra utaltságok sajátságait, emellett jártasak voltak a hatalmas birtokok igazgatási rendjében. Ismereteiket a maguk javára fordították.^[10] A sok közül egyetlen példát hozok fel, egy Kovách Antal nevű embert, aki a 16. századi Sárospatakon volt jobbágy. Karrierje elején telken ült és teljesítette a telek után járó szolgáltatásokat. Majd valahogyan, a körülményeket nem ismerem, megszabadult a telektől. Zsellér lett, méghozzá olyan alacsony szinten, hogy az uradalmi összeírások nem is vették számba. Ebben a helyzetben Bécsig terjedő kereskedelmi vállalkozást alapított. A vállalkozásról azért tudunk, mert amikor Kovách bécsi partnere csődbe került, a királyi kamara megvizsgálta üzleti kapcsolatait, és a vizsgálat dokumentumai fennmaradtak. Ezek szerint egy időben Kovách Antal lehetett a város leggazdagabb embere anélkül, hogy bármit fizetett volna a földesúrnak. Kovách esete nem azért fontos, mintha részleteiben tipikus lenne. Inkább azért, mert a parasztság cselekvésének jellegét mutatja. A parasztok sorsa a 16. század során minden mértéken túl romlott.^[11] Voltak azonban módszereik a legrosszabbak elkerülésére. A reformáció összefüggésében ehhez hozzá lehet tenni, hogy a rosszat elkerülő eszközök között az evangéliumi tanításokra szóló utalások nem szerepeltek.

A földesurak sem használták a vallást hatalmuk fenntartására. Serédy Gáspár esete igen jellemző ebből a szempontból. Óriási birtokokat szerzett, 1546-ban egy sok kastéllyal és mezővárossal gazdag uradalmat Nyugat-Magyarországon. Ő és tisztviselői is rendkívül mohón viselkedtek a jobbágyokkal szemben. Nyilvánvalóan mindent megtettek a készpénzkiadások korlátozására. A korábbi birtokosok, a Szentgyörgyi Gróf család tagjai még fizettek a parasztoknak a birtokon folytatott munkáért és élelmet is adtak a napszámosoknak, Serédy azonban mindennek véget vetett. Ő ingyen munkát igényelt. Ráadásul olyan adókat követelt, amilyenekről a parasztok korábban soha nem hallottak. Bort is Serédytől kellett vásárolniuk. Serédy Gáspár a legrosszabb földesurak közé tartozott.

Katolikus volt ugyan, – később püspöki kinevezést is kapott – mégis elűzte a katolikus papot Szentgyörgyről, továbbá eltulajdonította a templom kincseit. Bazinban elfoglalta az ispotály fenntartására és más községi kiadásokra szolgáló szőlő jövedelmeit. Egy másik helyen egy házas pap működését nem akadályozta. Az uradalom jobbágyosága és Serédy között rendkívül feszült viszony alakult ki. Ennek azonban a valláshoz semmi köze nem volt és a jobbágyok is megfelelően cselekedtek. Serédyvel szemben a királyhoz fordultak. Rendkívül tájékozottan léphettek fel, mert jóllehet Serédy Gáspár I. Ferdinánd egyik bizalmasa volt, a szentgyörgyi uradalom jobbágyai eredménnyel jártak. Ferdinánd parancsára a pozsonyi káptalan vizsgálta ki a panaszaikat. Az ügyet a káptalan jegyzőkönyvéből ismerjük.^[12]

Az egyszerű ember a templomban

Egy sor igen jó forrás maradt fenn emberekről, papokról és gyülekezeti tagokról, valamint templomi épületekről egy 1559-1560-ban folytatott egyházi vizitáció sorozat jegyzőkönyveinek formájában.^[13] A vizitáció területe az esztergomi érsekség volt; országos zsinat előkészítéseként zajlott. Az érsek meghitt emberei, közöttük több esperes, az érsek saját káplánja, valamint egy gyülekezeti pap kapott megbízást a vizitációra. Nyilvánvalóan tájékozottak voltak a vallás ügyeiben.

A jegyzőkönyvek helyenként homályosan fogalmaznak és zavarosak, úgyhogy tartalmukat egyszerű tények kijelentésére szűkítettem. A kijelentések a templomokra, a szentségekre, a gyülekezeti papra és a gyülekezet tagjaira vonatkoznak. A vizitátorokat nyilvánvalóan leginkább az foglalkoztatta, hogy a pap és a hívők az egyház igaz tagjai-e vagy eretnekek. A heretikusokra utalóan Luthert, Zwinglit és a bázeli református

Grynaeust említették. Legtöbb esetben azonban egyszerűen eretnekségről írtak. Az alábbiakban a protestáns irányzatokat nem különböztetem meg, így a gyülekezetek három kategóriáját tudom felállítani. Az első kategória katolikus, a másodiknál a felekezeti hovatartozást nem tudtam megállapítani, mert a leírás rejtélyes, és a harmadikat alkotják a nyilvánvalóan nem katolikus „eretnek” gyülekezetek.

I./1. Római katolikus templomokról szóló állítások – 176 épület

68: nagyon jól karban tartott, szépen, tisztességesen, gyönyörűen gondozott

20: nagyon szép

20: rossz állapotú, elhanyagolt, leégett, alig nevezhető épületnek, istállóvá alakították

4: gondozatlan, undorító

3: helyreállítása megkezdődött

61: nincs megjegyzés

I./2. Bizonytalan felekezetű templomokról szóló állítások – 16 épület

6: díszes, jól, nagyon szépen rendben tartott

1: helyreállított

1: elhagyatott

1: koszos

7: nincs megjegyzés

I./3. Eretnek templomokról szóló állítások – 21 épület

8: elhanyagolt, istállóhoz hasonlít, disznóól, vakondtúrás

4: szépen díszített

1: nemrégén épült

8: nincs megjegyzés

II./1. Katolikus templomokban lévő szentségekről szóló állítások

egyhaztorteneti_szemle_2006_02_011.htm

- minden szentséget a templomban tartanak
- az oltári szentséget egy szín alatt szolgáltatják ki
- az oltári szentséget két szín alatt szolgáltatják ki

II./2. Bizonytalan felekezeti templomokban lévő szentségekről szóló állítások

- nincs oltári szentség
- zavaros leírás
- az oltári szentséget két szín alatt szolgáltatják ki (minden esetben)
- a misét úrfelmutatás nélkül celebrálják (nem minden esetben)
- más szentségekről nincsen említés

II./3. Eretnek templomokban lévő szentségekről szóló állítások

- egyik szentséget sem tartják a templomban
- az oltári szentséget két szín alatt szolgáltatják ki (minden esetben)
- az oltári szentséget betegeknek az asztalról szolgáltatják ki
- misét csak akkor celebrálnak, ha a nép jelen van
- a misét úrfelmutatás nélkül celebrálják
- a misét a pap beöltözése nélkül celebrálják
- a misét anyanyelven celebrálják (magyarul, németül, csehül, horvátul)

III./1. Katolikus papokról szóló állítások (a gyakoriság sorrendjében)

- nő, ágyast tart, szolgálójával él (erről a vizitátor minden esetben harmadik személytől hallott)
- püspök iktatta be
- nőtlen
- kegyes
- kocsmába jár

egyhaztortenereti_szemle_2006_02_011.htm

– nincs megjegyzés (sok esetben)

III./2. Bizonytalan felekezetű templomokban szolgáló papokról szóló állítások (a gyakoriság sorrendjében)

– katolikusnak látszik

– sokak szerint lutheránus misét celebrál

– együgyű

– gyanús

– szakállas

– nem visel papi ruhát

III./3. Eretnek templomokban szolgáló papokról szóló állítások (a gyakoriság sorrendjében)

– tanulatlan (különböző szavakkal, gyakran)

– szófogadatlan, rebellis, bajkeverő

– nem tanulatlan

– püspök vagy más valaki iktatta be

– nő

– volt jobbágy, volt községi előljáró, volt katona

IV. /1. Katolikus templomok híveiről szóló állítások (a gyakoriság sorrendjében)

– engedelmesek

– igaz katolikusok

– kegyesek

– eretnekség fertőzte őket

IV./2. Bizonytalan felekezetű templomok híveiről szóló állítások (a gyakoriság sorrendjében)

- eretnkség fertőzte őket
- titkos eretnekek

IV./3. Eretnek templomok híveiről szóló állítások (a gyakoriság sorrendjében)

- elvetemült eretnekek
- rebellisek, makacsok, keménynyakúak

A legfontosabb következtetés ezeknek a viszonylag kis területen, egymással szomszédos falvakban keletkezett állításoknak az alapján az, hogy az evangéliumi tanítások hatását a katolikus egyszerű ember tárgyalása nélkül nem lehet mérlegelni. Az, aki katolikus maradt, éppen úgy hallott az új eszmékről, mint mindenki más. Ugyanígy: jelen lehetett teológiai vitákon, és vitatkozhatott prédikációkról. A vizitátorok itt idézett kijelentései szerint megtörténhetett, hogy a szentséget valaki egy szín alatt vette ugyanabban a templomban, amiben mások két szín alatt kapták. Vagy katolikus misét hallgatott abban a templomban, amiben más alkalommal lutheránus misét celebráltak. Ráadásul ilyen esetekben ugyanaz a pap szolgált neki és azoknak, akik a régi kegyességet elhagyták. Továbbá kétségtelenül találkozott olyan emberekkel esetleg szomszéd falvakból, ahol eltávolították a szentségeket a templomból. Látott szakállas papokat és tudhatta, hogy közülük sokan látogatták a betegeket a szentséggel, vagy anyanyelven celebrálták a misét.

Nem lehet azt állítani, hogy azok, akik katolikusok maradtak, egyszerűen a szokáshoz ragaszkodtak volna. Egyrészt őket is elérték az új tanítások. A két szín alatti áldozás nem számított eretneknek, ha megszentelt borral és ostyával történt. És a szabadság egészen odáig terjedt, hogy a katolikus papoknak lehetett családjuk. A vizitátorok erről az egyszerű emberektől értesültek. Úgy tűnik azonban, ha a pap igaz katolikus módra prédikált és úgy szolgáltatta ki a szentségeket, a család nem számított. Mi volt a gyülekezeti tagok véleménye? A családos pap talán valamivel közelebb állt hozzájuk, mint a nőtlen, aki sajátos módon élt a világban.

Másrészt az emberek választhattak. Egyesek úgy döntöttek, hogy elhagyják a római egyházat, mások úgy döntöttek, hogy megmaradnak benne. Az utóbbiak tényleg nagyon különböztek az eretnekektől? A vizitátorok azokat, akik elhagyták a római egyházat, rebelliseknek, keménynyakú, bajkeverő embereknek látták. Ők fogadtak el teológiai képzettség nélküli embereket papnak, és nem várták, hogy praktikus ok, vagyis úrvacsora osztás nélkül celebráljanak misét. Azt hiszem, a katolikusnak megmaradtak és az eltávozottak attitűdjei valóban különböztek egymástól.

Túlzás lenne azt állítani, hogy a vallások közötti választás mindig egyéni döntésen alapult. Biztosan voltak meghatározó, a többieket befolyásoló személyek és csoportok, akik sok ember vagy egész közösségek döntéseit létrehozták. Abban az időben azonban, amikor a választás lehetősége még nyitva állt, vagyis a protestáns egyházak még nem intézményesültek, a döntések minden valószínűség szerint társadalmi és szellemi attitűdtől függöttek. Nem római katolikusnak lenni – nemcsak az egyházi hatóságok szemében – rendszerellenességet jelentett. Másságot tükrözött. Azoknak, akik úgy akarták, a templom tőlük függetlenül működő megszentelt térből egyszerű építménnyé változott. Dönthettek úgy, hogy a díszítményeket eltávolítják és a templomot saját ízlésük vagy anyagi lehetőségeik szerint alakítják át. Ezt megtehették ugyan a katolikusok is, a lényeg azonban különbözött. Az alapvető különbség az volt, hogy az „eretnek” templom csak akkor vált szent térré, amikor a gyülekezet megjelent benne. A pap helyett, aki a szentségeket az ő távollétükben is kezelhette, a gyülekezet változtathatta az istállót vagy bármilyen más épületet az igaz

kegyesség színterévé.

Azt javaslom, hagyjuk nyitva annak a magyarázatnak a lehetőségét, hogy az egyszerű emberek szellemi jólétük érdekében cselekedtek. Az viszont más kérdés, meggondolásaik a történetírás mércéjével mérve teológiai, vallási természetűek voltak-e vagy nem. A döntés a katolicizmus, illetve az evangéliumi tanítások között leginkább talán szellemileg racionális választásnak tekinthető.

Eredetileg megjelent: The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1400-1750*. Eds: Andor, Eszter – Tóth, István György. Budapest, 2001. 9-19. p. Fordította: Füsti-Molnár Pálma, a szöveget gondozta: Péter Katalin.

Jegyzetek

[1] Ennek az időszaknak, illetve ezeknek az eseményeknek számos dokumentuma jelent meg egy kiváló forráskiadványban: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. Kiadta: Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János. Bp., 1904. (továbbiakban: EEH.)

[2] 1524-ben kelt levélben: EEH II. 145. p.

[3] Krónikája egy 1490-nel kezdődő szöveg része: Borsos Sebestyén – Nagy Szabó Ferenc: János Zsigmond és az erdélyi reformáció. In: *Tündérvár. Erdély öröksége I.* Szerk.: Makkai László. Bp., 1942. 116-130. p.

[4] Scribner, R.W.: *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Oxford, 1994.; Cameron, E.: *The European Reformation*. Oxford, 1991. 311-313. p.; Blickle, P.: *Gemeindereformation: Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*. München, 1987. 142-149. p.

[5] Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. Bp., 1998.

[6] Péter Katalin: *Cselekedetek és eszmék*. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Szerk: Balázs Mihály. Szeged, 1997. 483. p.

[7] 1504/26. tc.

[8] 1495/27. tc.; 1547/35. tc.

[9] Scott, J.C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale, 1985. Preface XV-XVII. p.

[10] Péter Katalin: *Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása*. In: *Századok*, 1997. 4. sz. 809-856. p.

[11] Ebben két eltérő iskolához tartozó tudós véleménye is azonos. Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Bp., 1947. passim.; Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XII. században*. Bp., 1963. 135-240. p.

[12] *Magyar Országos Levéltár*, E 156. (= *Urbaria et Conscriptiones*.) C 95/12. sz.

[13] *Az irategyüttes: Prímási Levéltár (Esztergom)*, Archivum Ecclesiasticum Vetus No. 2121. Egy része megjelent: Bucko, V.: *Reformné hnutie v archiepisťstve ostrihomskom do roky 1564*. Bratislava, 1939.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)